

**Vilniaus
universitetas**

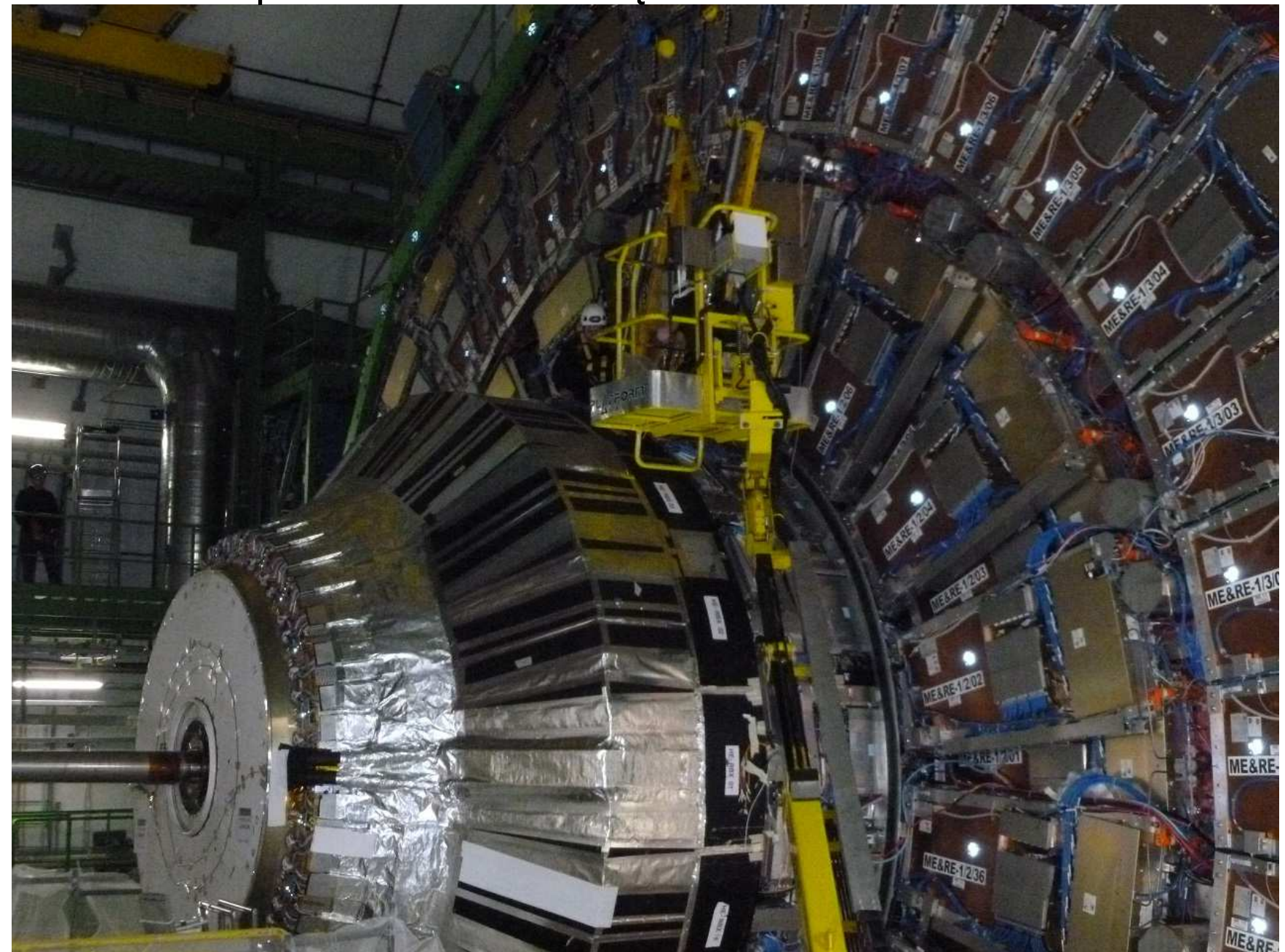
Detektoriai – daleles registruojantys prietaisai

A.Juodagalvis

Teorinės fizikos ir astronomijos institutas

CERN "Kompaktiskasis" miuonų solenoido detektorius

TURINYS

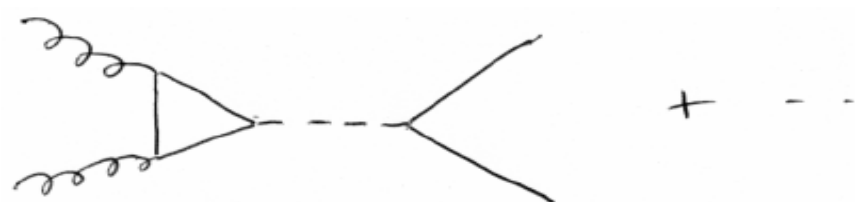
1. Kas yra dalelių detektorius
2. Detektorių pavyzdžiai ir jais atlikti matavimai
3. Protonų susidūrimo detektorius –
CERN Kompaktiškasis miuonų solenoidas (CMS)

Teorija ↔ Statistika ↔ Eksperimentas

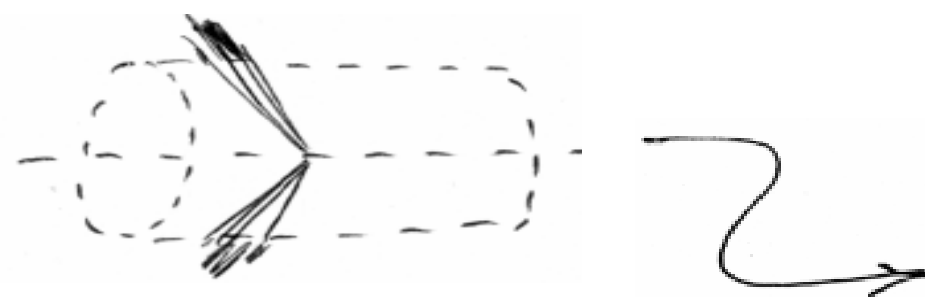
Teorija (modelis, hipotezė):

$$\mathcal{L} = -\frac{1}{4} F_{\mu\nu} F^{\mu\nu} + i \bar{\psi} \not{D} \psi + \dots$$

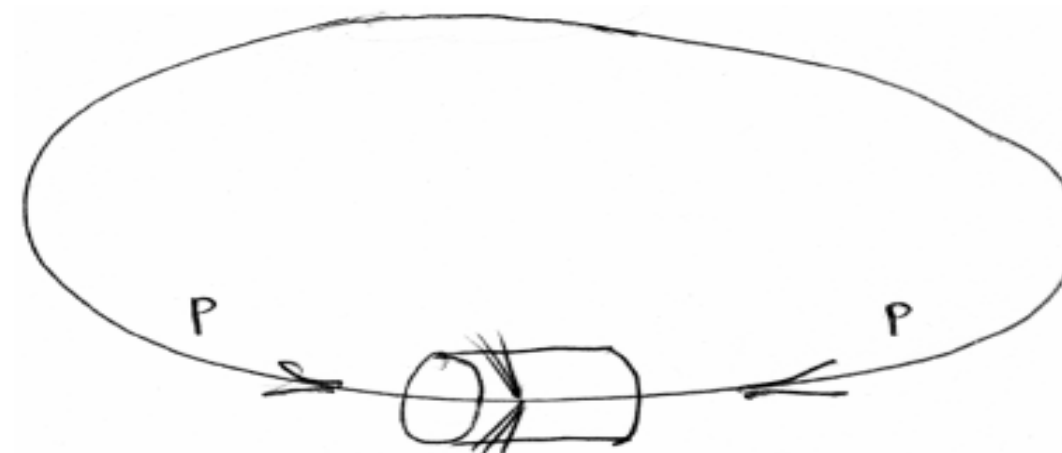

$$\sigma = \frac{G_F^2 \alpha_S^2 m_H^2}{288 \sqrt{2} \pi} \times \dots$$

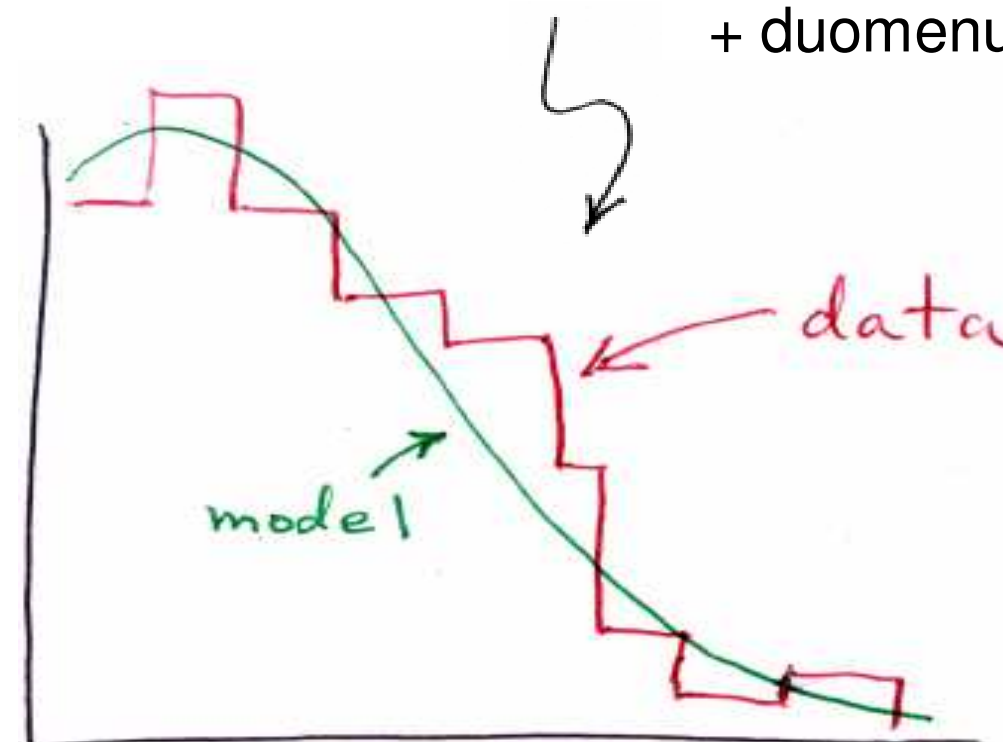
+ detektoriaus ir registravimo modeliavimas

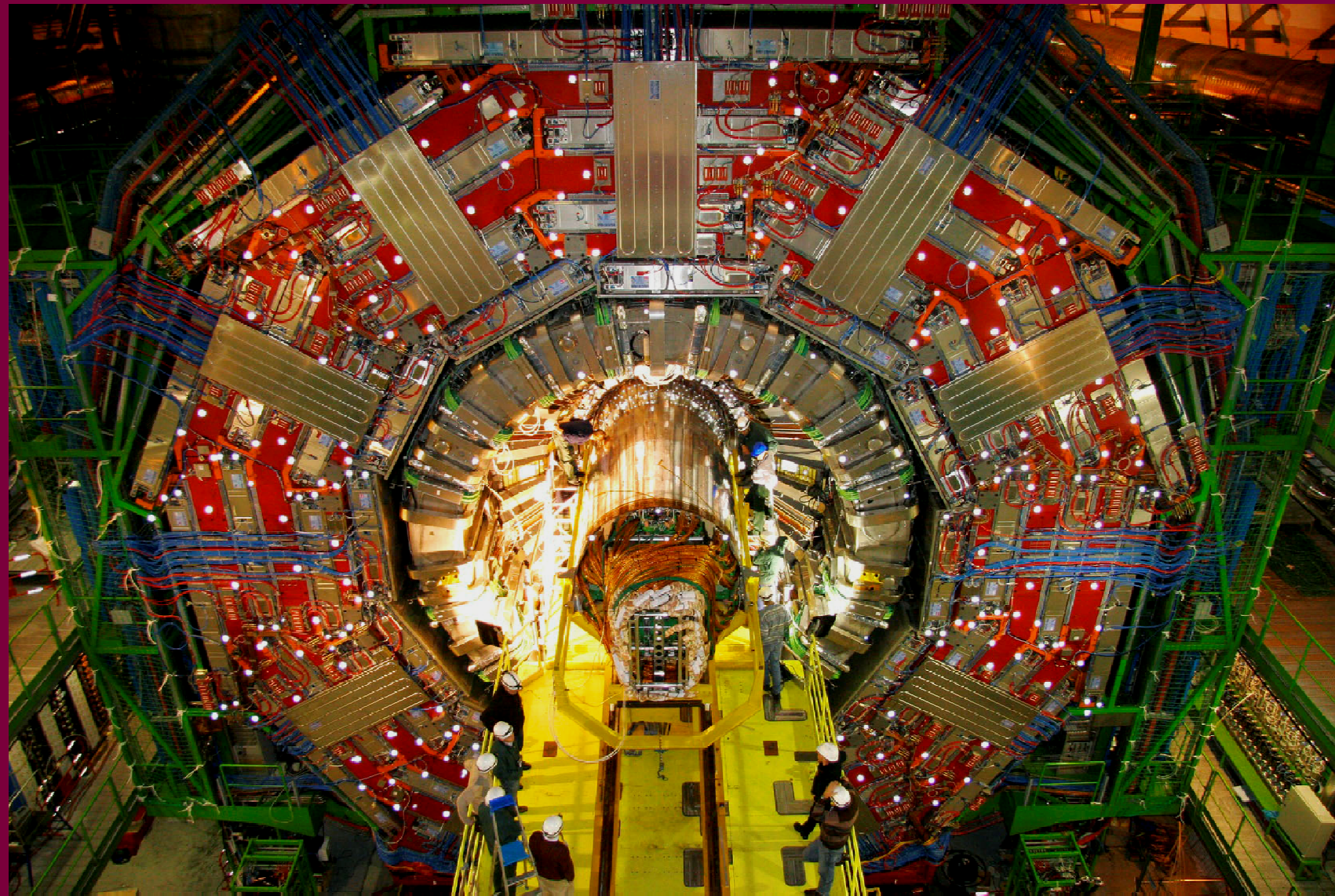
Eksperimentas:

+ duomenų rinkimas

Detektorius leidžia aptikti pralekiančias daleles

Keli pagrindiniai elementai

1. Pasirenkame terpę arba objektą, kurio būsenos kitimą stebėsime
2. Įsitikiname, kad terpė yra jautri mūsų dominančiam procesui arba reiškiniui
3. Sukuriame duomenų registravimo strategiją

Keli pavyzdžiai

—

Pripūstas oro balionas – aštrių daiktų aptikimo prietaisas

Jeigu sprogsta, jį palietė aštrus daiktas!

—

Kieme gulintis akmuo – lietaus detektorius

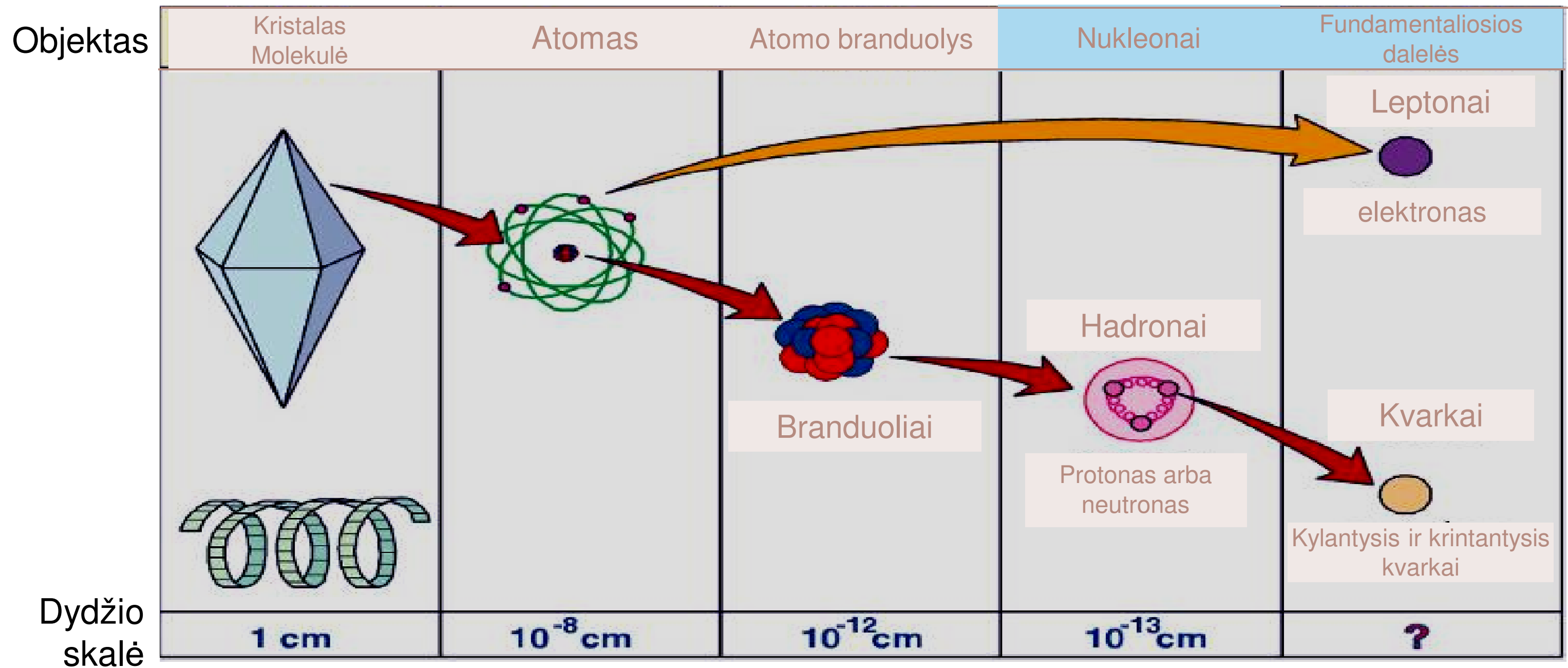
Jeigu šlapias – lyja!

—

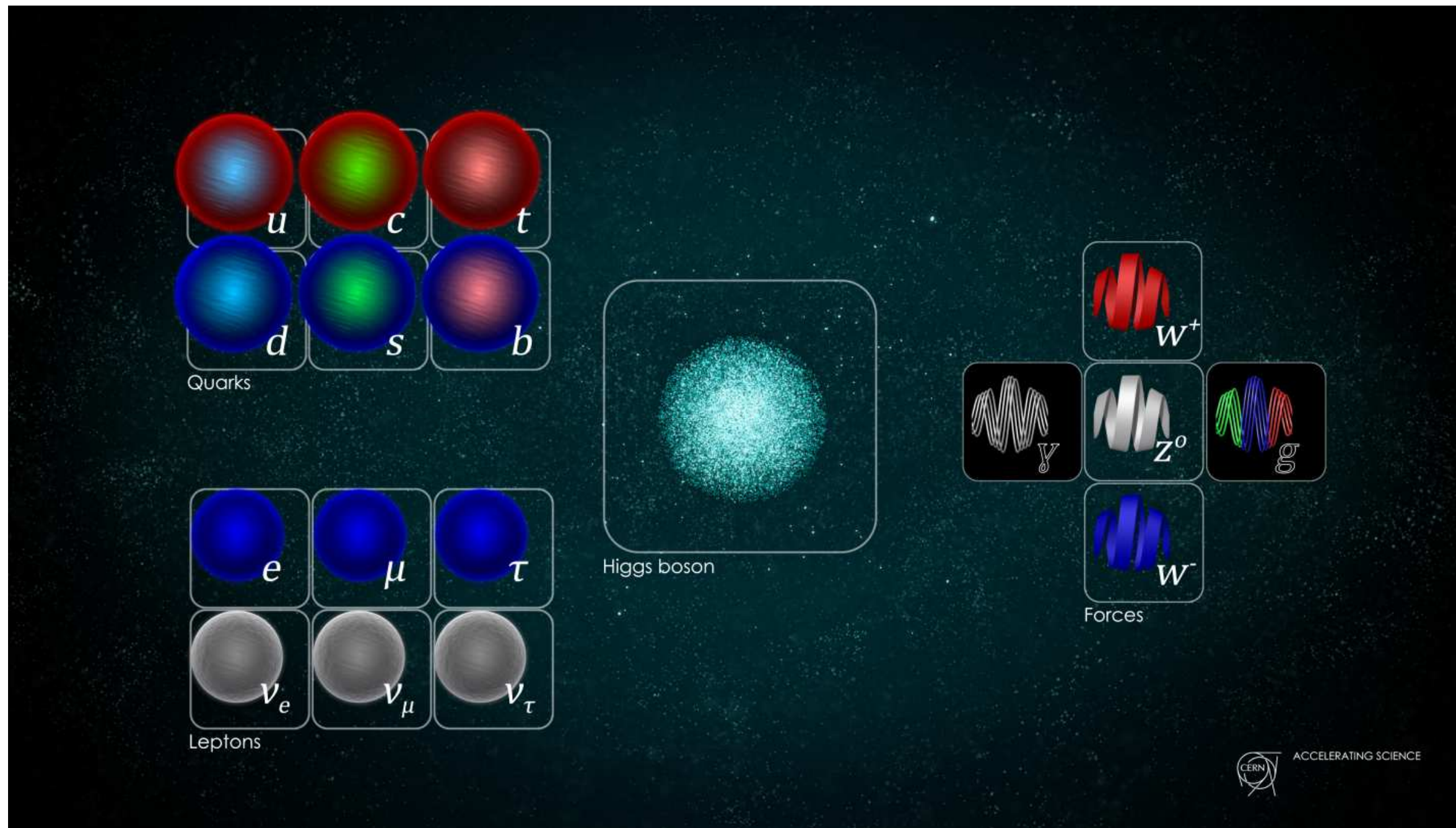
Vandens baseinas kieme – meteoritų detektorius

Bangelės išduoda įkritusį akmenį!

Medžiagos sandara

Fundamentaliųjų dalelių standartinis modelis

Kosminių spindulių tyrinėjimo istorija prasidėjo nuo elektroskopo

Vienas pirmųjų elektroskopų (elektrinio krūvio matavimo prietaisų) pavaizduotas piešinyje

Viename adatos gale buvo metalinis rutuliukas (žalias), kuris įprastomis sąlygomis galėjo liesti kitą metalinį rutuliuką (raudoną)

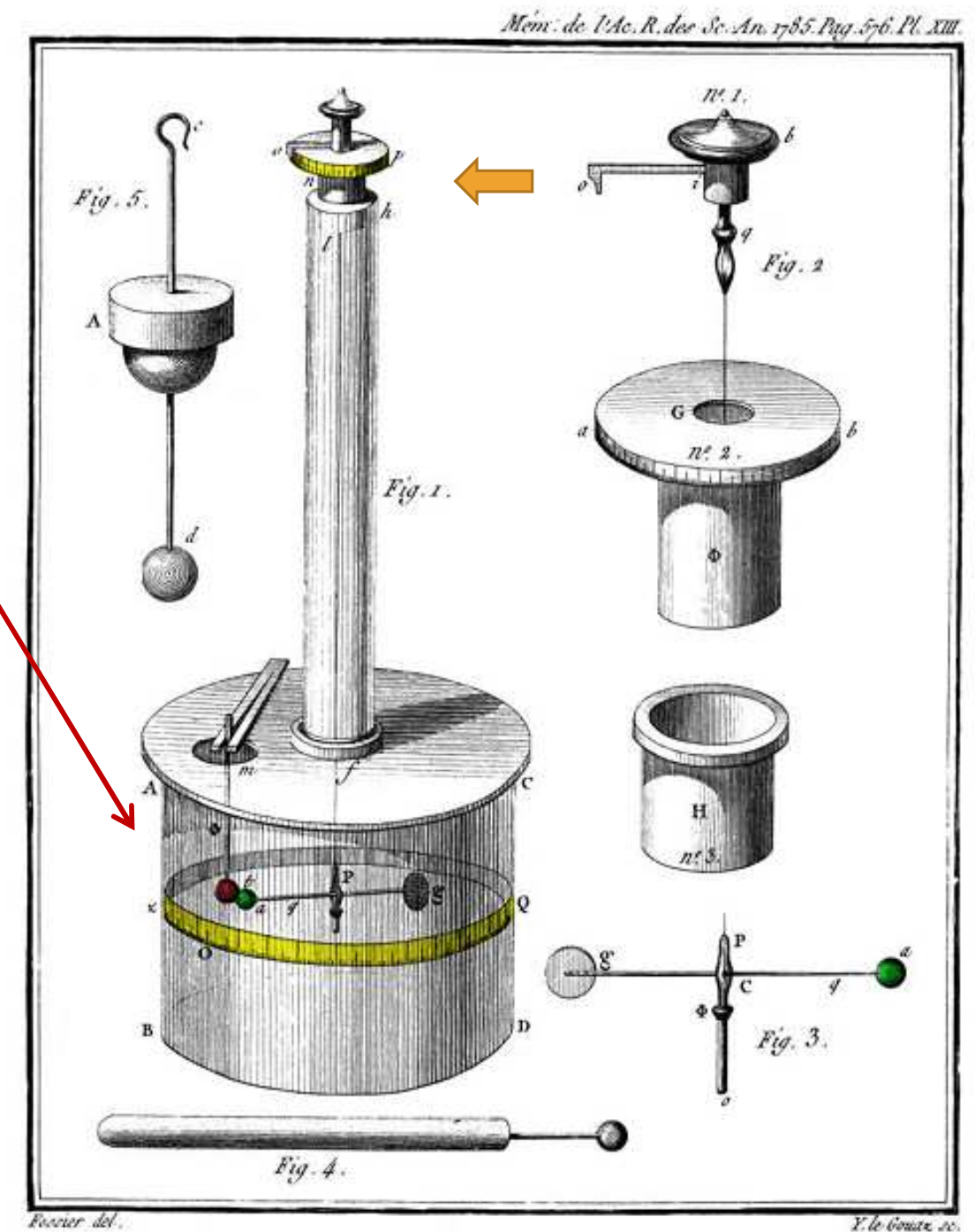
Raudonam rutuliukui įgijus elektrinį krūvį, dalis jo pareidavo į žalią rutuliuką, ir jis atšokdavo pasukdamas vielutę

Sužymėtos padalos (geltona) leisdavo kiekybiškai įvertinti posūkio kampą.

1785 metais Kulonas (Coulomb) išvedė krūvių sąveikos jėgos formulę

$$F = k \frac{q_1 q_2}{r^2}$$

Instrumentas išsikraudavo savaime...

Iš kosmoso ateinanti radiacija

Vilniaus
universitetas

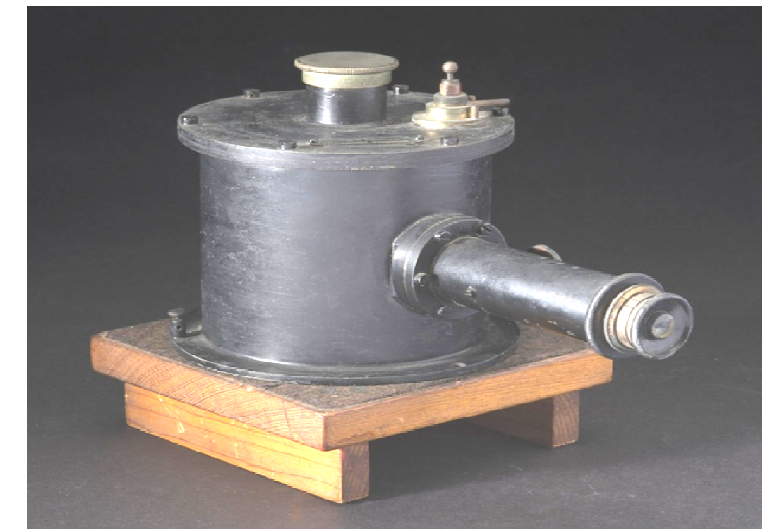
Atradus radiaciją, elektroskopas buvo naudojamas įvertinant jos intensyvumą

1911 m. Domenico Pacini atrado, kad radiacija po vandeniu yra silpnesnė nei vandens paviršiuje

1912 m. Victor Hess išmatavo radiacijos lygį skrisdamas oro balionu

Kylant aukštin, radiacijos lygis didėjo

1936 m. gavo Nobelio fizikos premiją

https://airandspace.si.edu/collection-objects/detector-electroscope-victor-hess/nasm_A19910023000

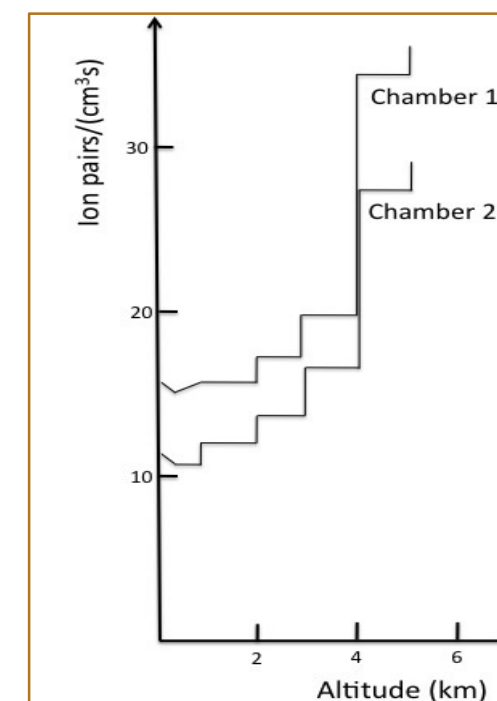
Wulf'o konstrukcijos elektroskopas

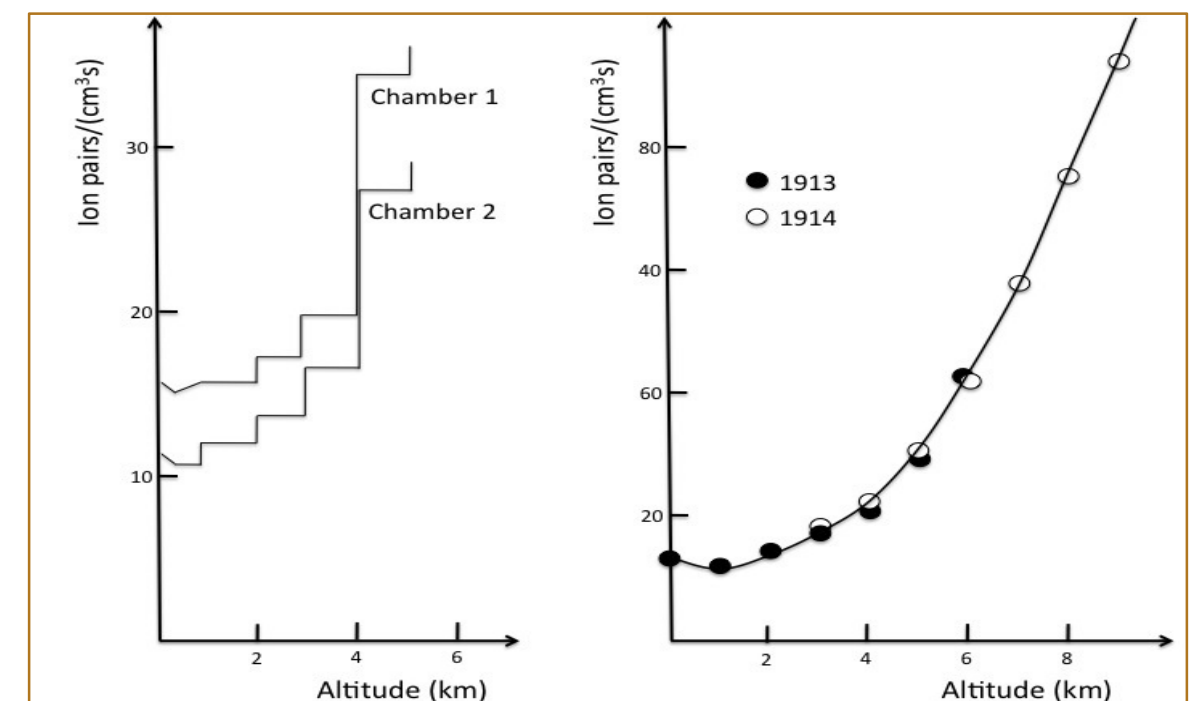
VF Hess draugija,

<https://phys.org/news/2012-07-century-discoveries-physicists-celebrate.html>

V.Hess

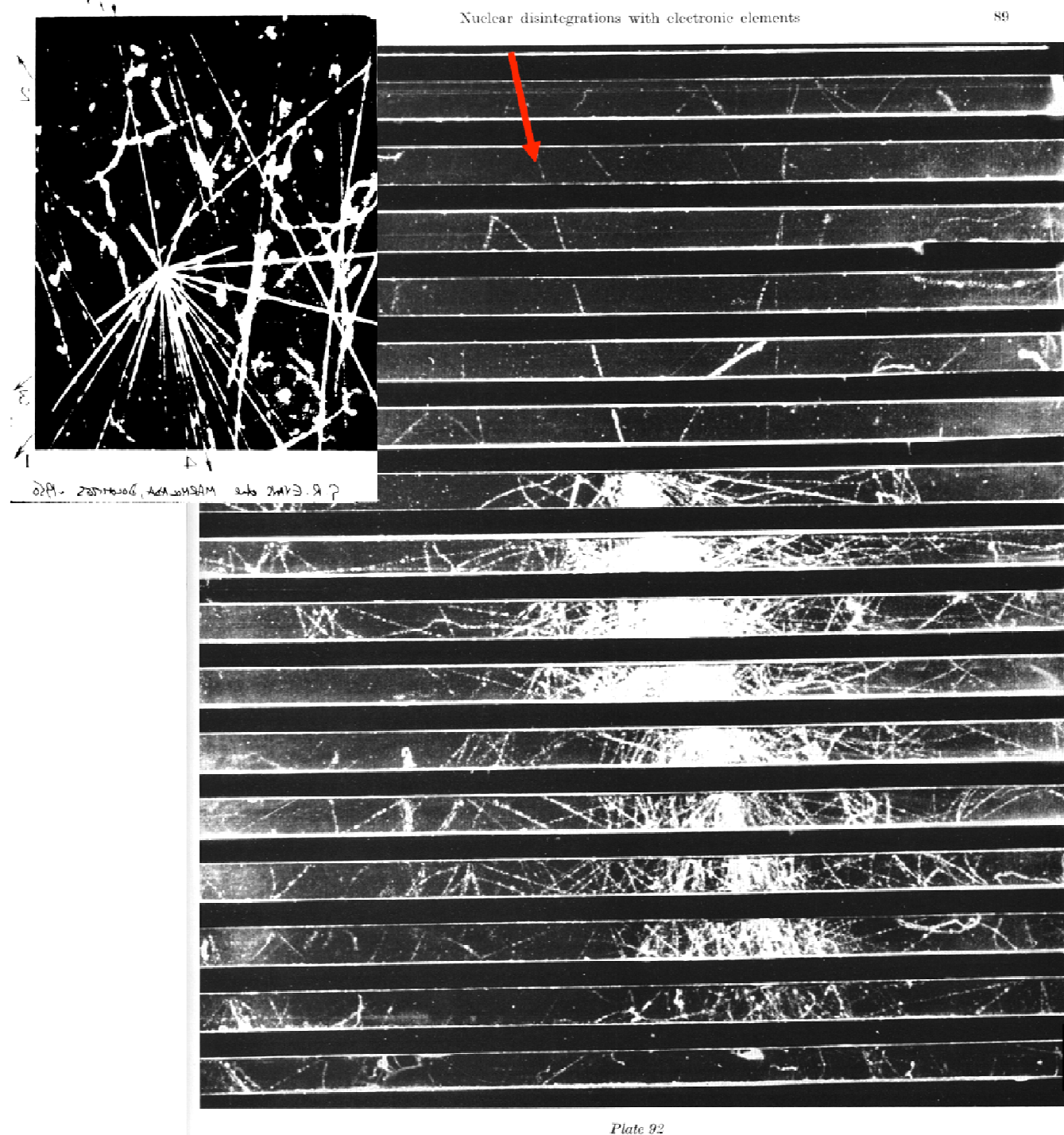
W.Kolhörster

A. de Angelis, CC BY-SA 3.0,

<https://en.wikipedia.org/wiki/File:HessKol.jpg>

Protono suirimas

1.3 cm Pb

10 GeV proton

Didelės energijos protonas švino plokštėse sukuria antrinių dalelių dušą, stebimą Wilson'o kameroje

Fretter: Echo Lake, 1949

42

From A.Watson, <https://www.astroteilchenschule.nat.fau.de/schule2015/>

Antrinių dalelių kaskados

Kai kosminis spindulys trenkiasi į oro molekules branduolį, susidaro daugybė antrinių dalelių.

Medžiagos dalelės juda pradine kryptimi, o šviesos dalelės skrieja į visas puses

1936 m. tyrinėjant kosminius spindulius buvo atrastas miuonas

Kosminių spindulių intensyvumas

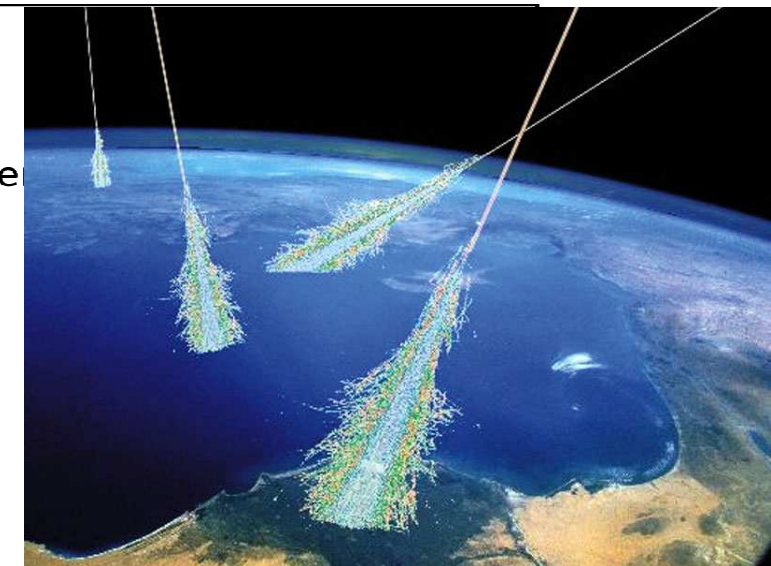
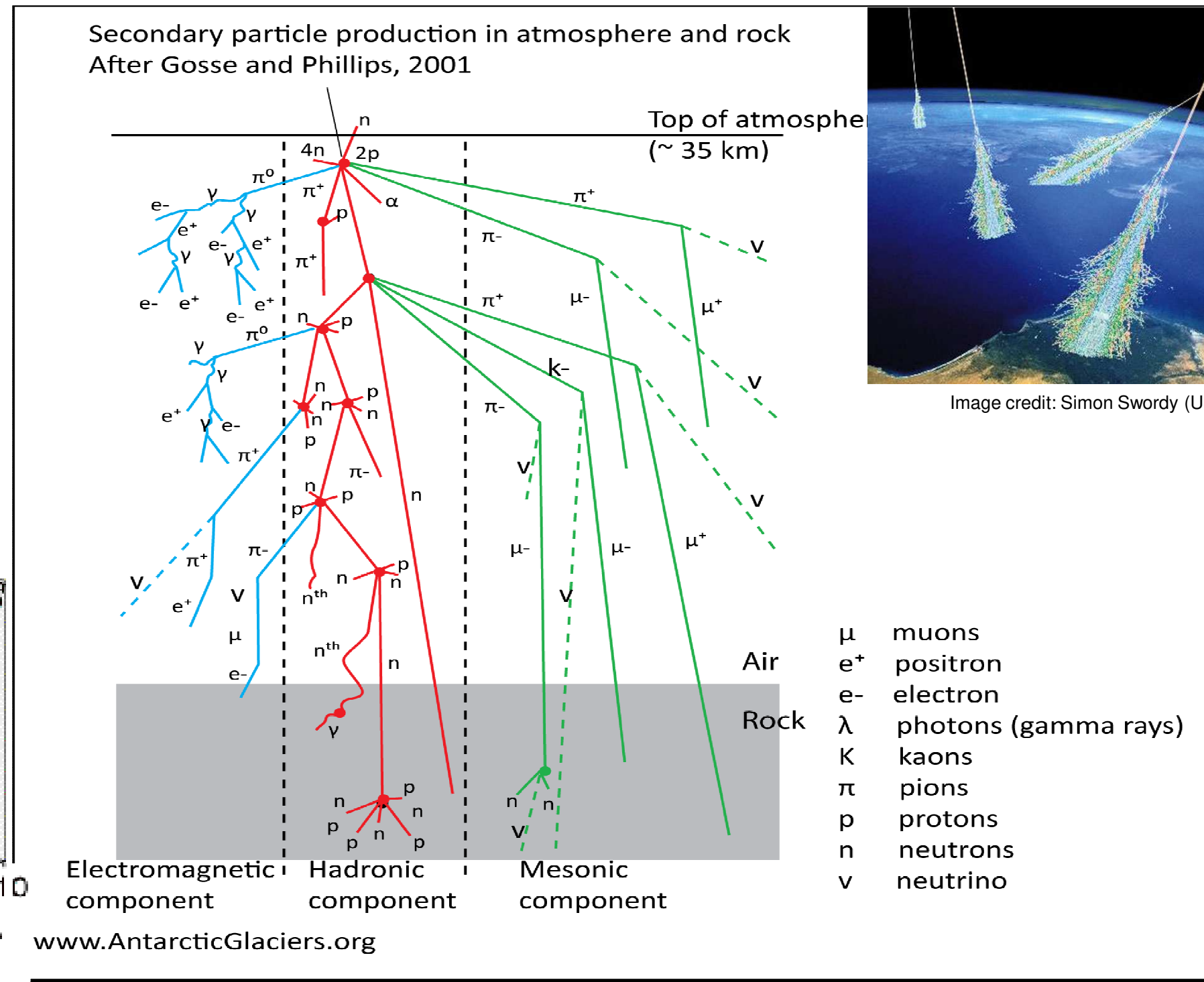
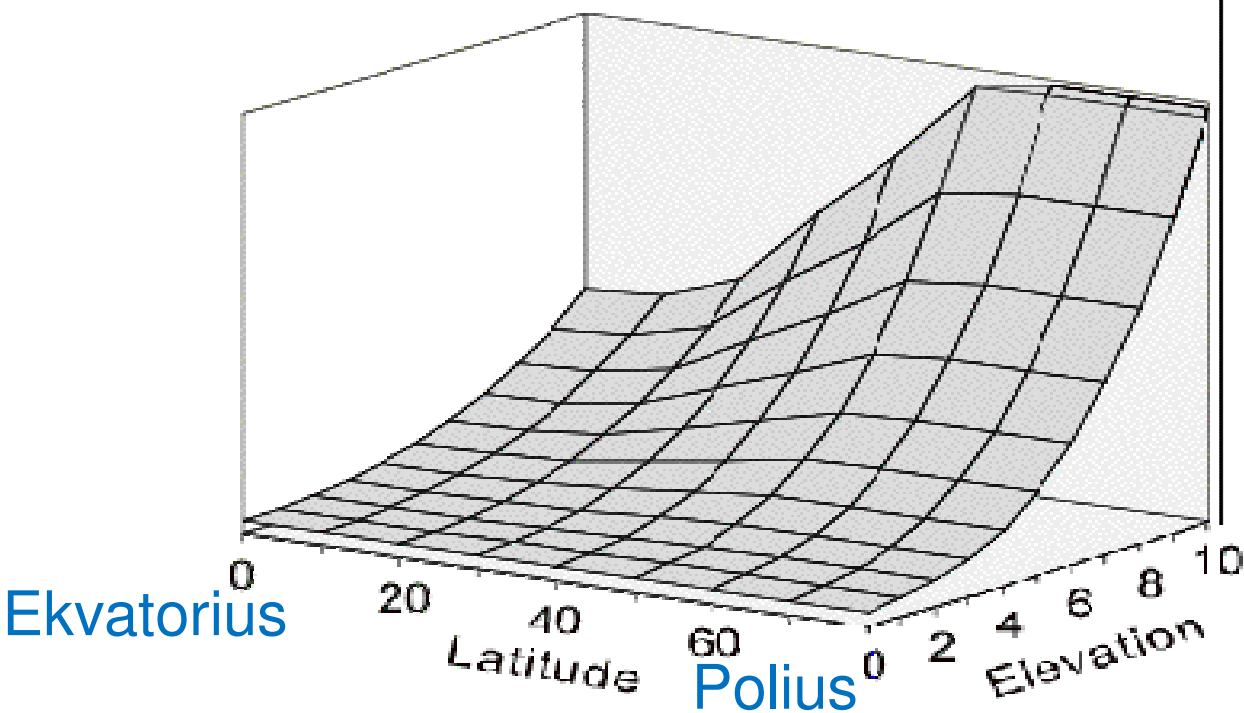
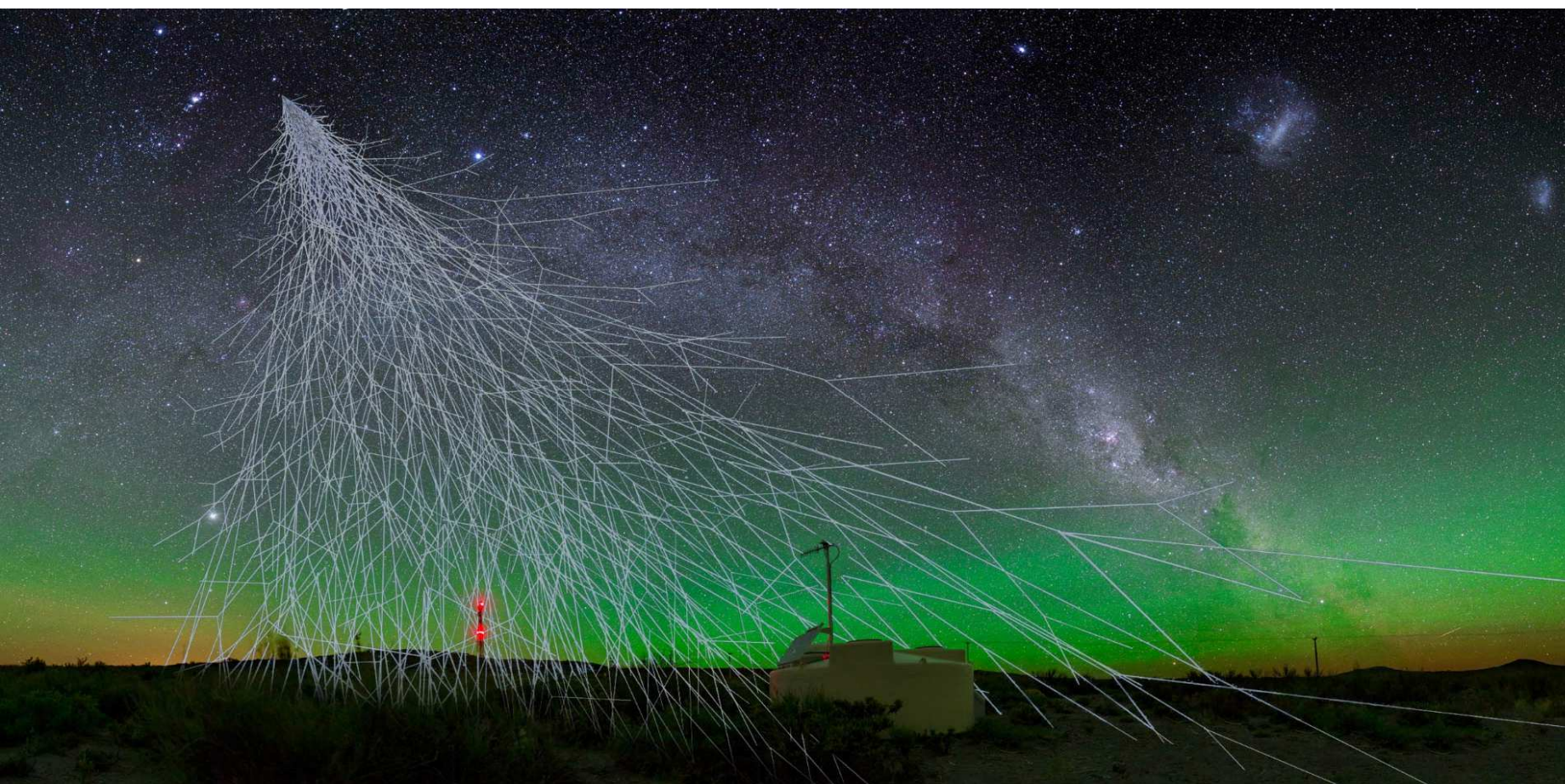

Image credit: Simon Swordy (U. Chicago), NASA

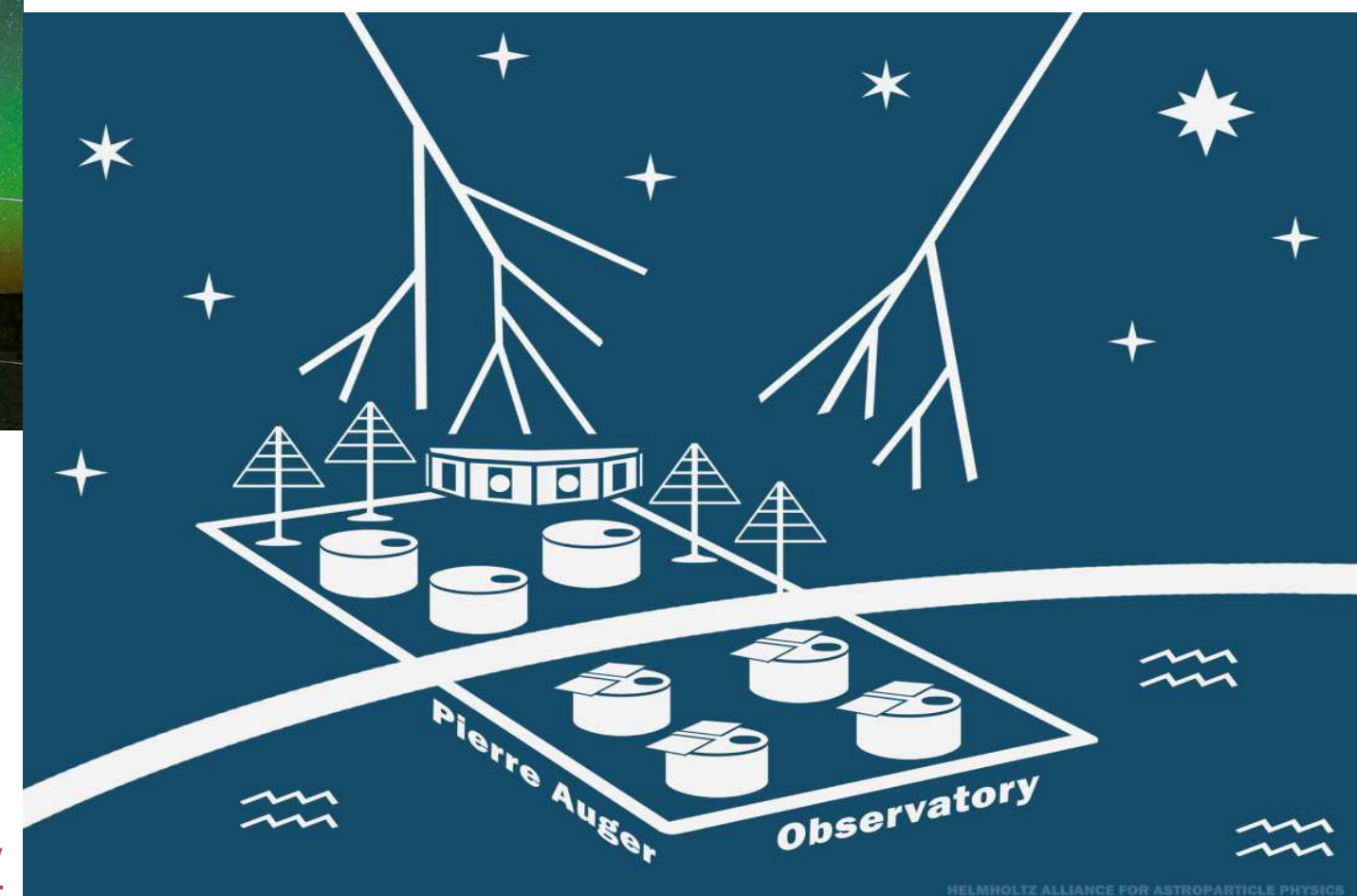

- Greitaveikės foto-kameros stebi oro švytėjimą ultravioletinių spindulių spektre
- Vandens talpos gaudo antrines daleles žemės paviršiuje
- „Detektorius“ – apie 3000 km² ploto

<https://www.auger.org/>

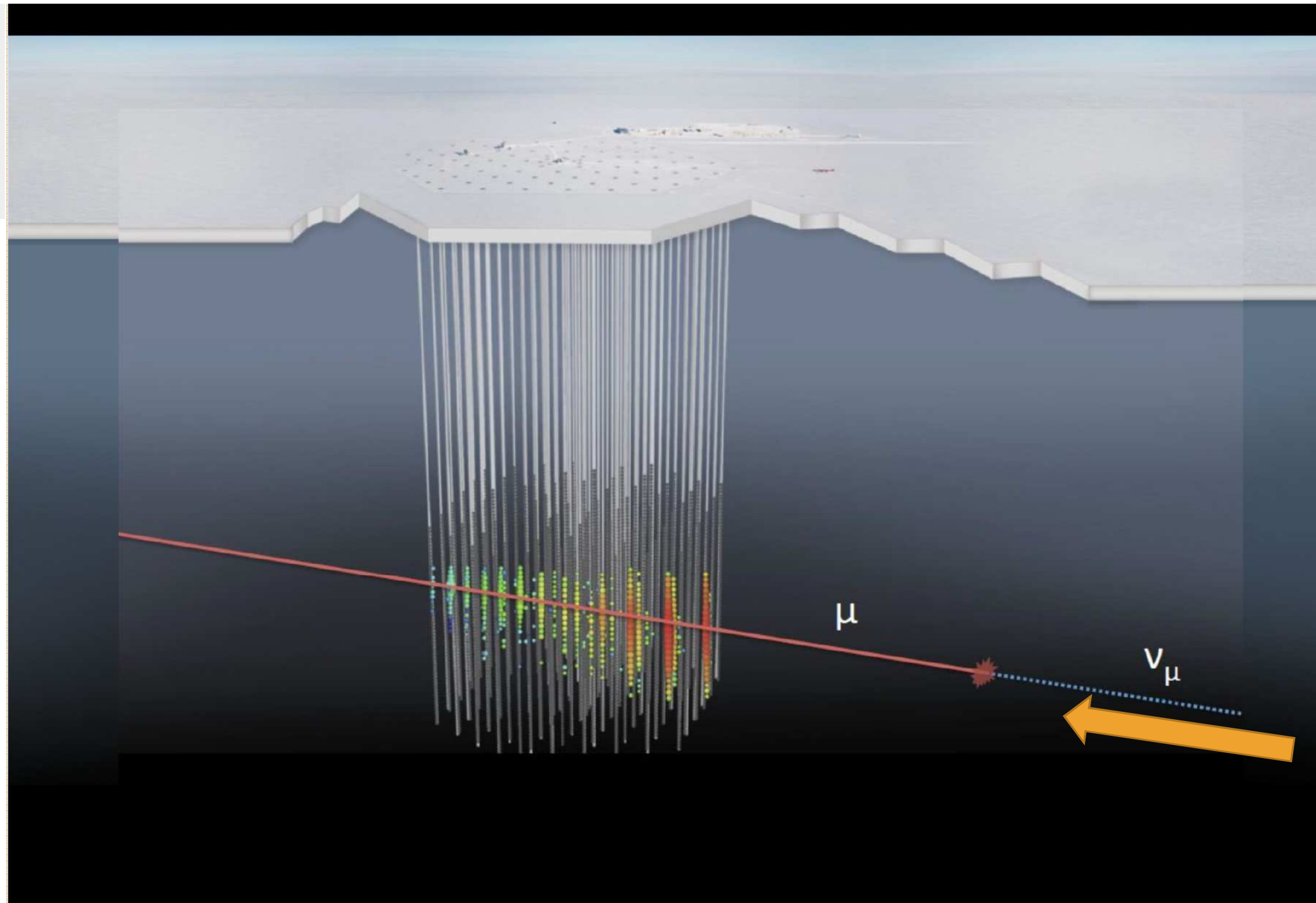
Iš kosmoso atskrieja dalelės:

- energija apie 10⁶ TeV
- srautas: 1 dalelė/1 km²/100 metų

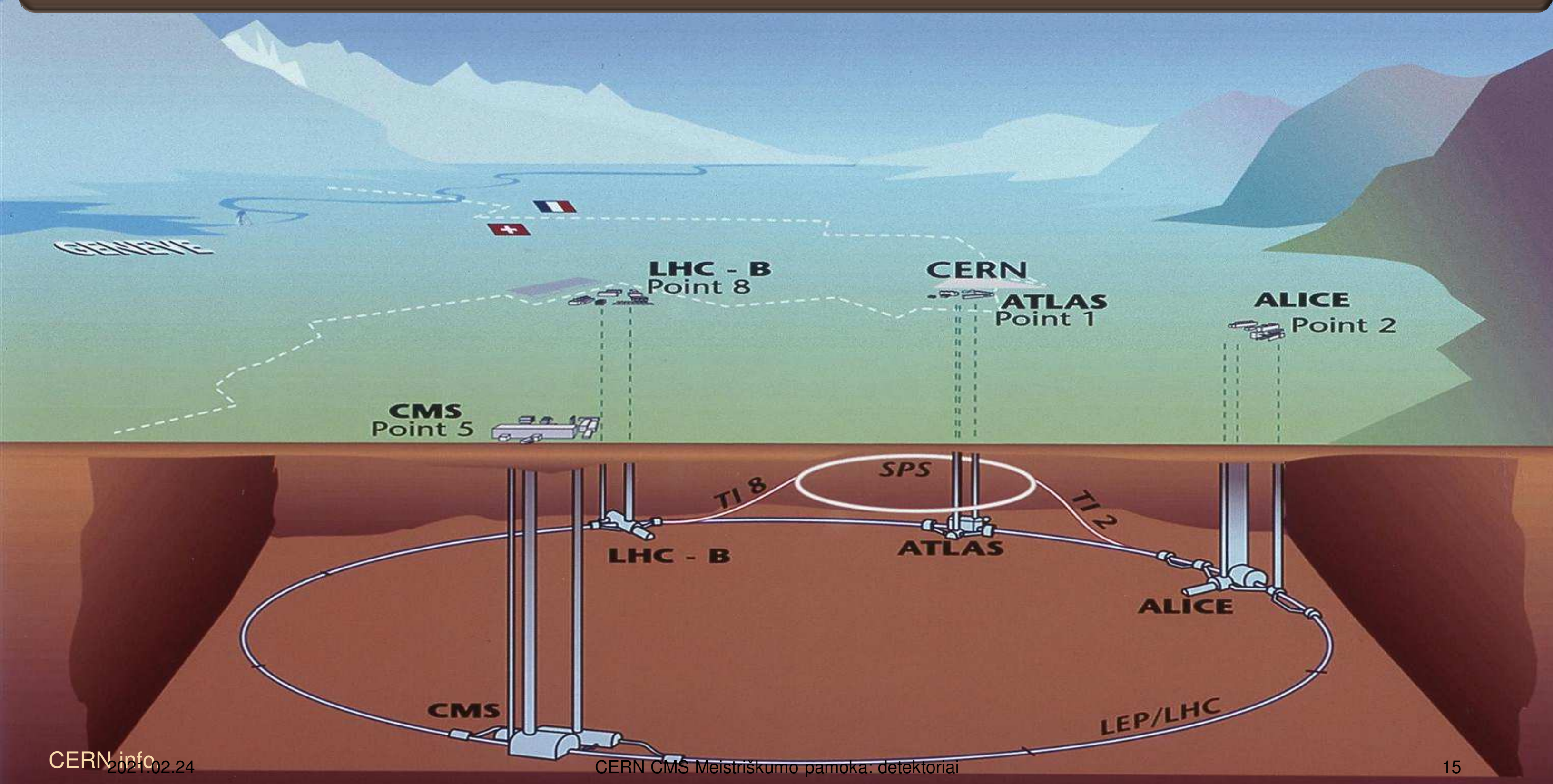

IceCube: aktyvi terpė – 1 kubinis kilometras natūralaus ledo 1.45 km gylyje

CERN didieji eksperimentai

ATLAS detektoriaus vidus

Detektoriaus matmenys:

- * ilgis – 46m
- * skersmuo – 25m
- * sveria 7000 tonų
- * laidų – apie 3000km

Dokumentinis filmas
“Dalelių karštinė”
pasakoja apie ATLAS
eksperimentą

CMS detektorius

Vilniaus
universitetas

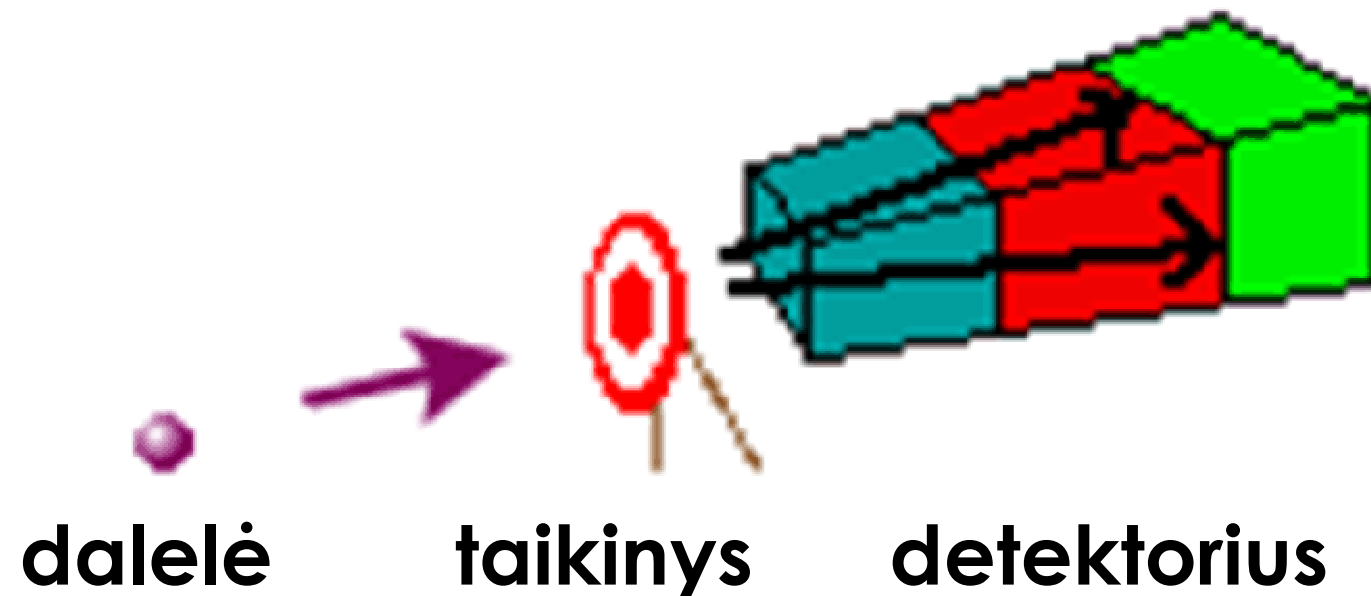
Detektoriaus matmenys:

- * ilgis – 21.6m
- * skersmuo – 15m
- * sveria 14000 tonų

Nuotrauka:
Technikai keičia CMS
juostinį detektorių

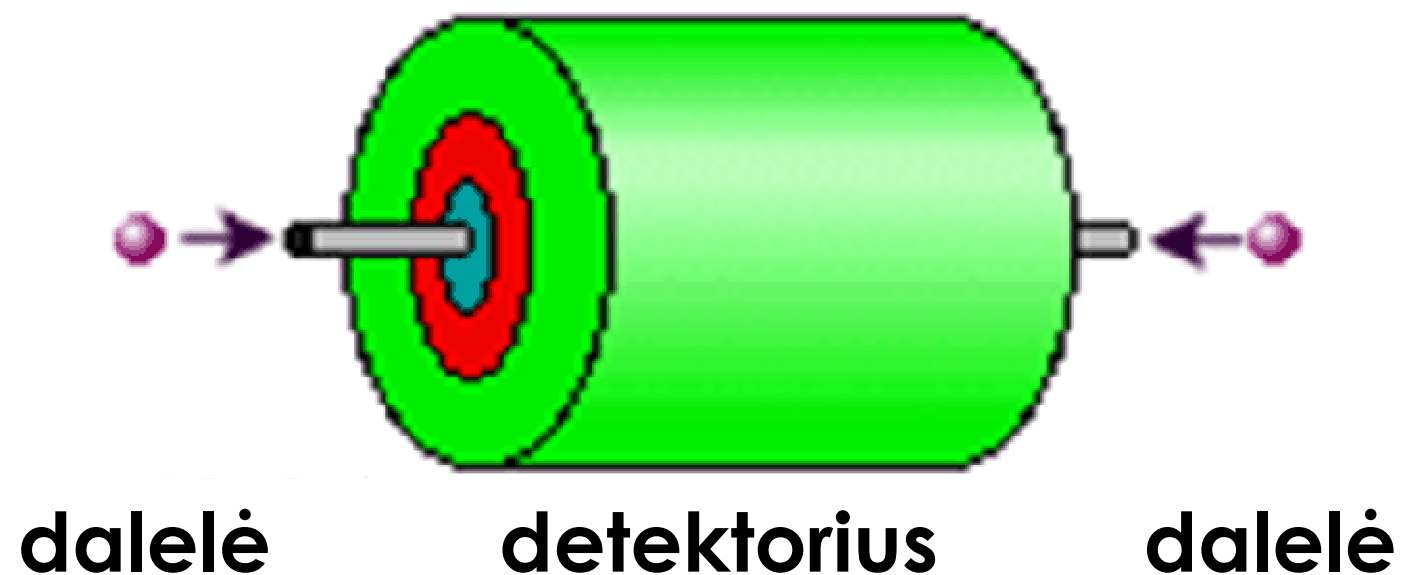

Detektorių formos

Nejudančio taikinio eksperimentuose dauguma susidarančių dalelių skrieja viena kryptimi – statomi kūginiai detektoriai

- * Atskirais atvejais stebima įvairiais kampais
  - pvz., branduolys buvo atrastas pastebėjus atšokančias alfa daleles!

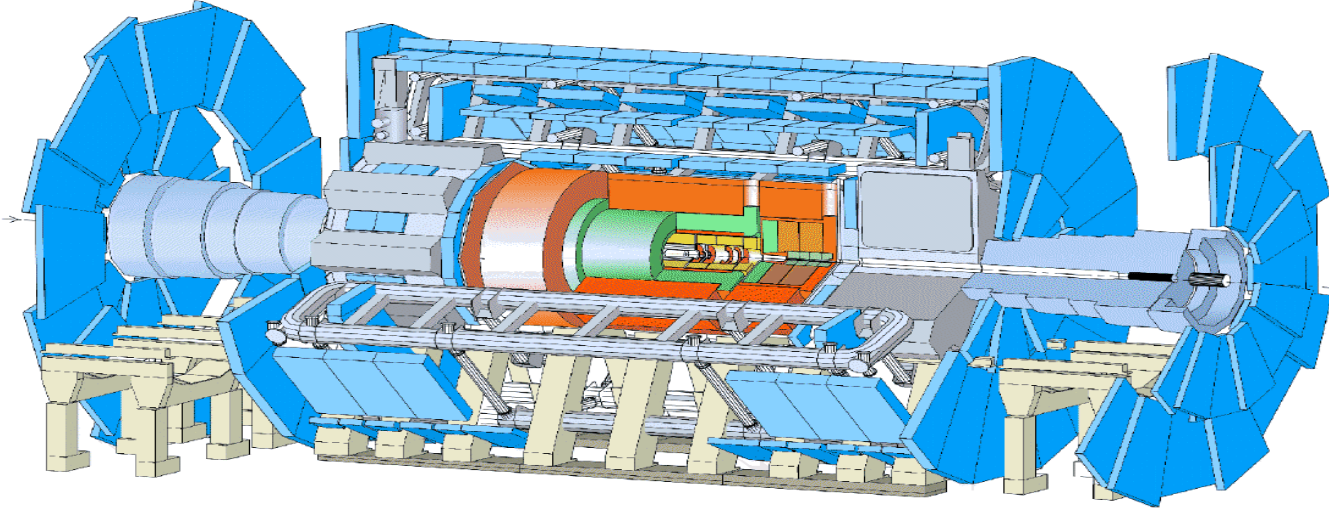
Priešpriešinių susidūrimų eksperimentuose dalelės skrieja visomis kryptimis, todėl detektoriai būna sferiški arba cilindro formos

THE PARTICLE ADVENTURE

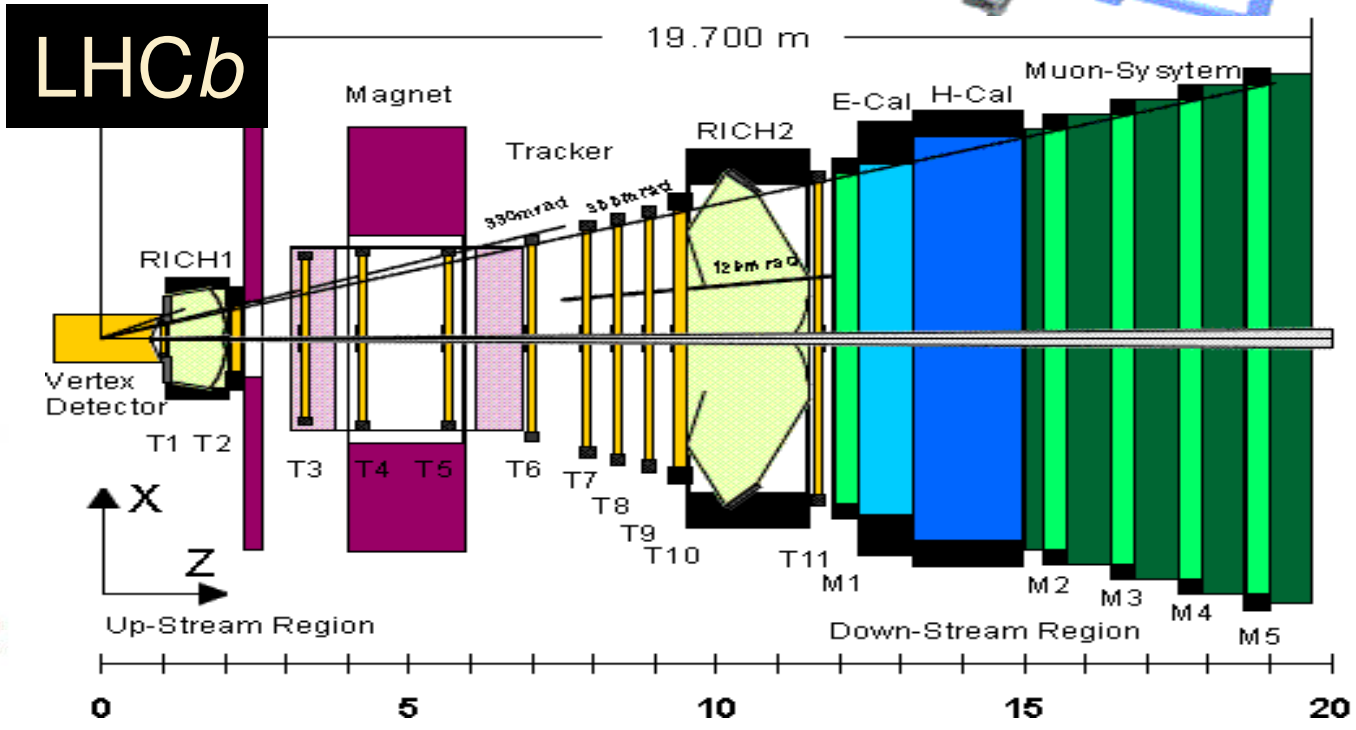
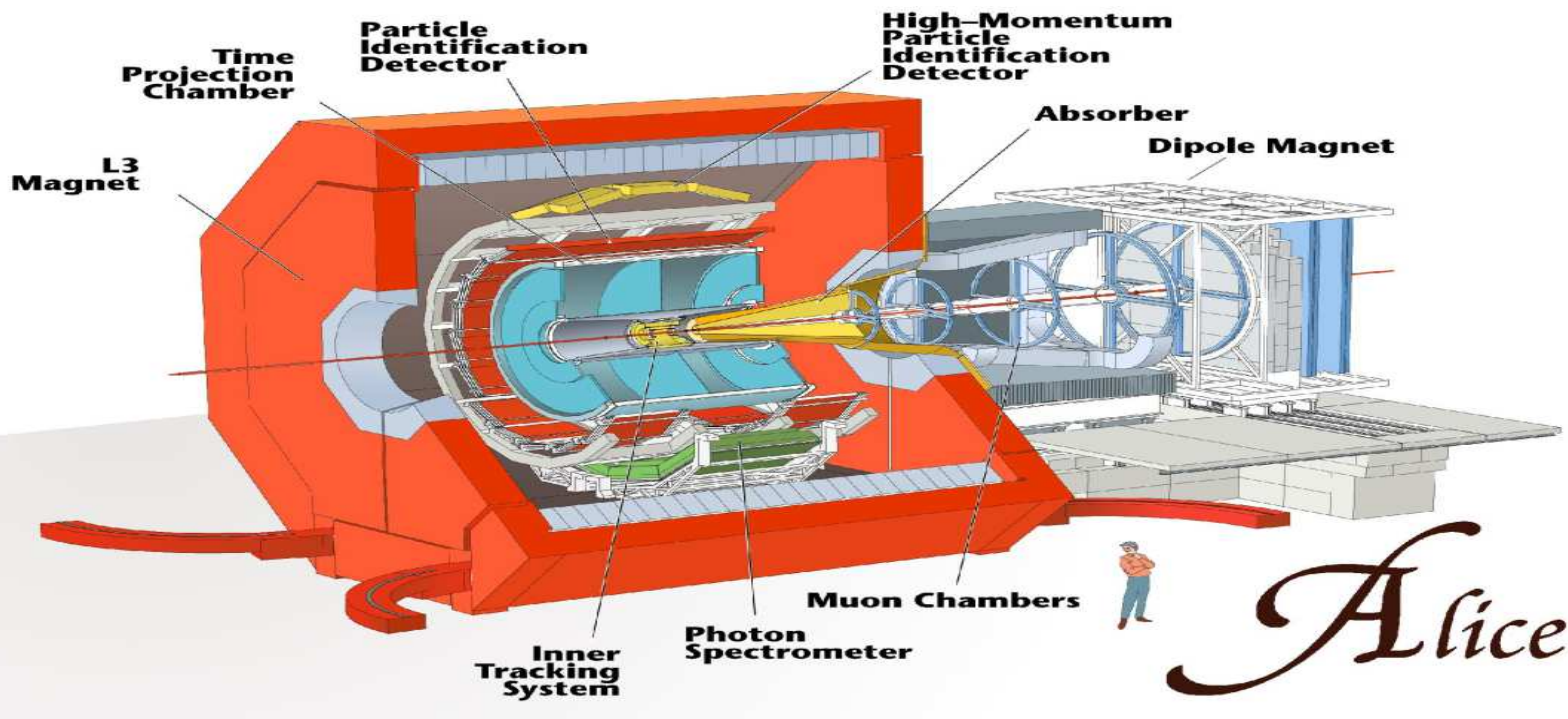
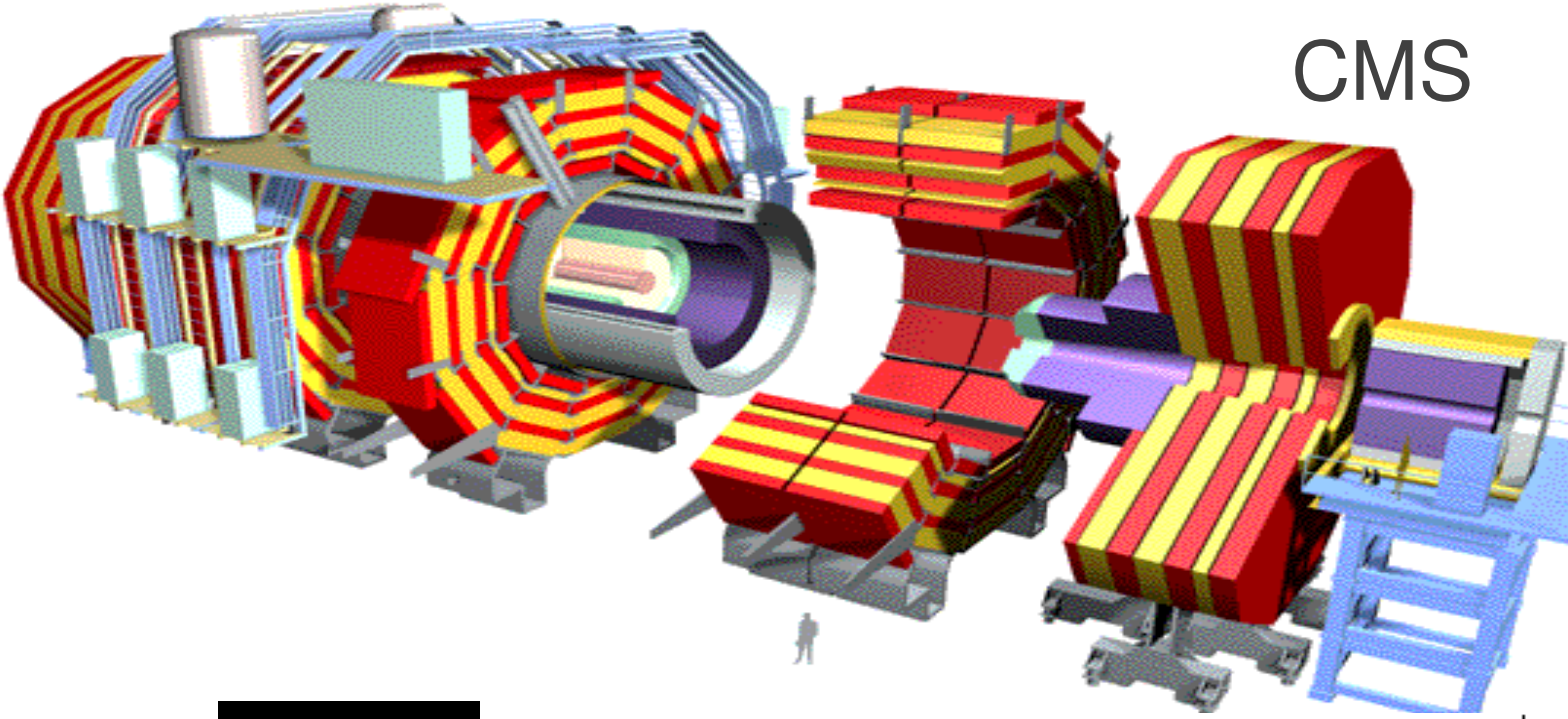
https://particleadventure.org/shape_detector.html

Keturi didieji eksperimentai

ATLAS

CMS

Dalelių medžioklė

Vilniaus
universitetas

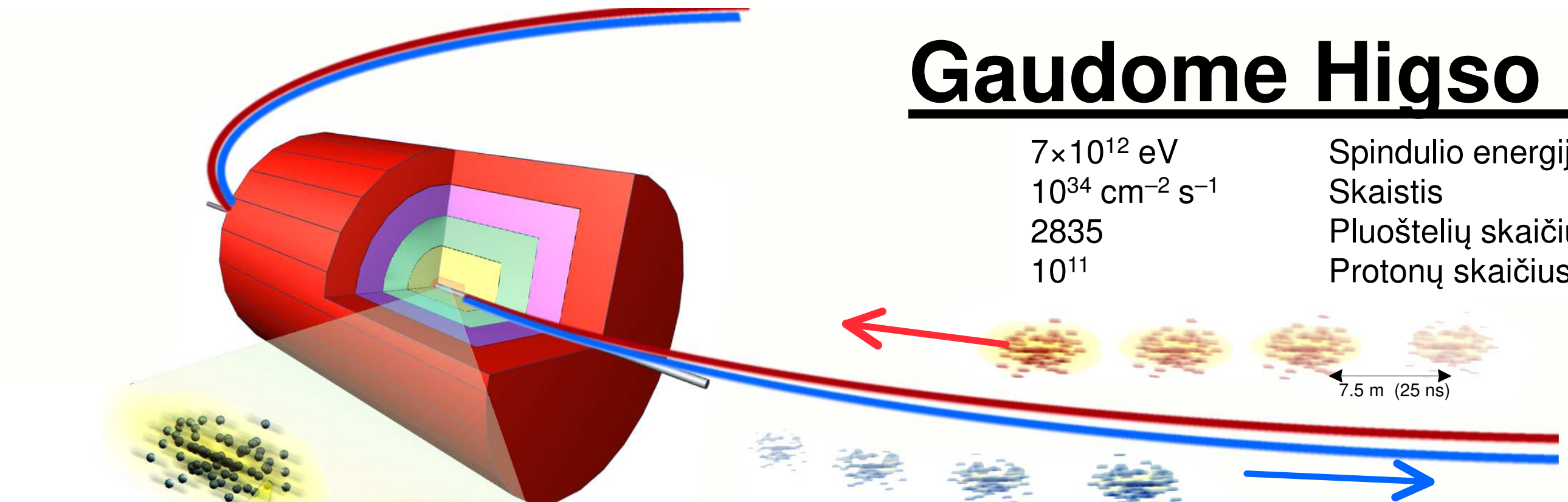

K. Mirziashvili (CERN, CMS)

Gaudome Higso bozoną

7×10^{12} eV
 10^{34} cm⁻² s⁻¹
 2835
 10^{11}

Spindulio energija
 Skaistis
 Pluoštelių skaičius spindulyje
 Protonų skaičius pluoštelyje

7 TeV Proton Proton
 susiduriantys pluošteliai

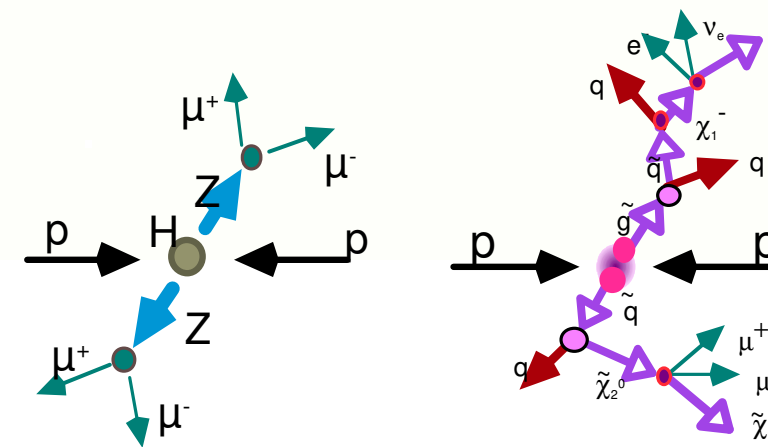
Pluoštelių susidūrimų dažnis
 40,000,000 kartų per sekundę

Protonų susidūrimų dažnis
 1,000,000,000 kartų per sekundę

Partonų susidūrimai

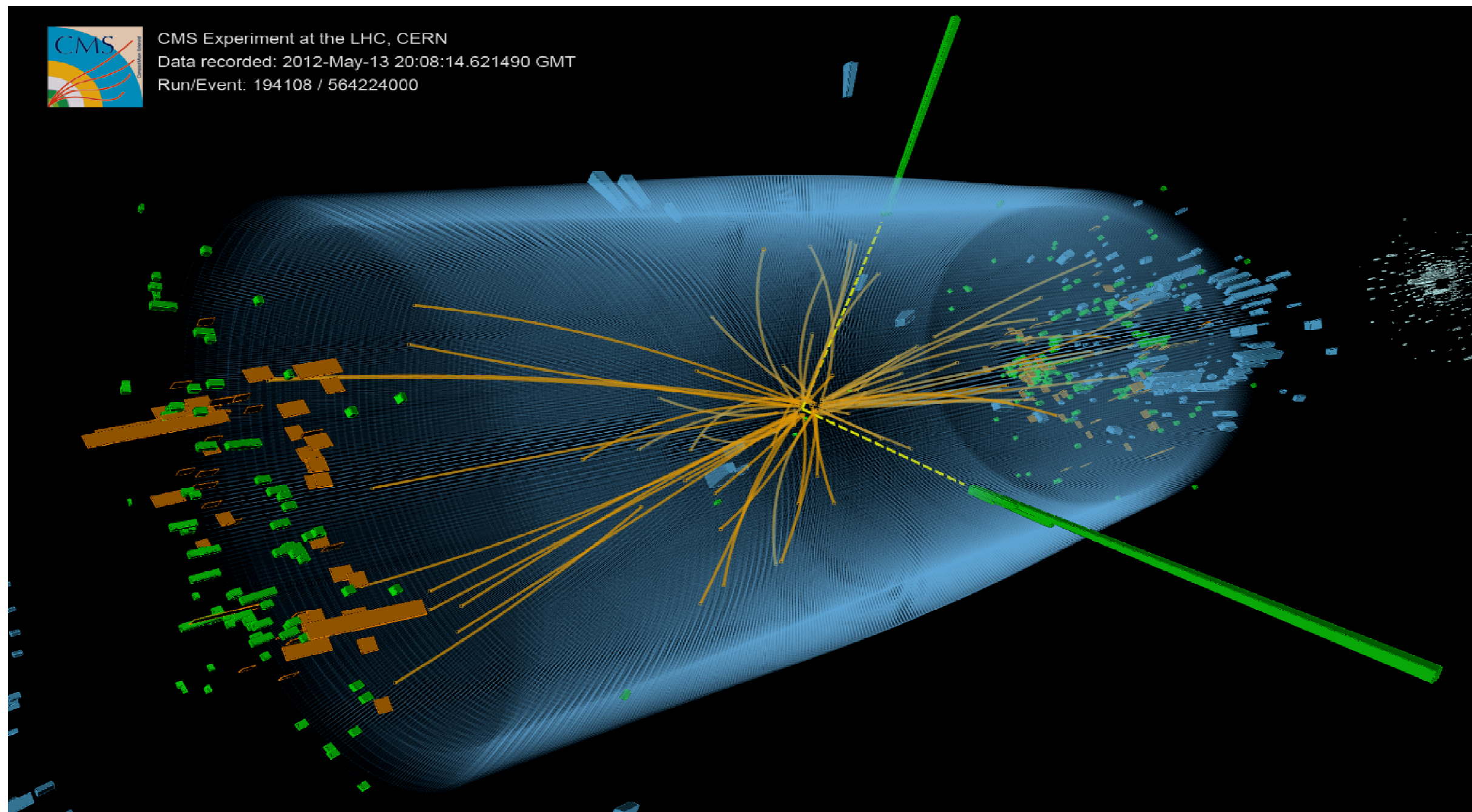
Įdomių dalelių susidarymo dažnis 10^{-5} Hz
 (Higso bozonas, SUSY dalelės, ir pan.)

Projektiniai įverčiai!

Reikia rasti 1 įdomų įvykį tarp 100,000,000,000,000!

Higso bozono skilimas į du fotonus

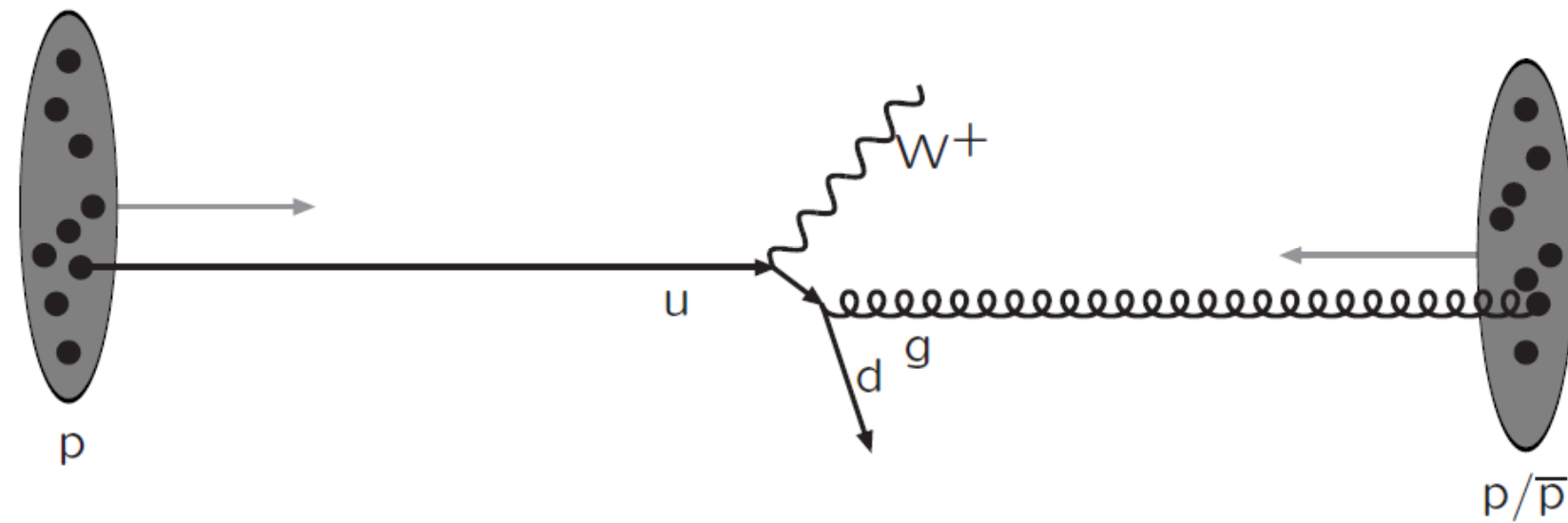
Įvykio struktūra - 1

Warning: schematic only, everything simplified, nothing to scale, ...

Incoming beams: parton densities

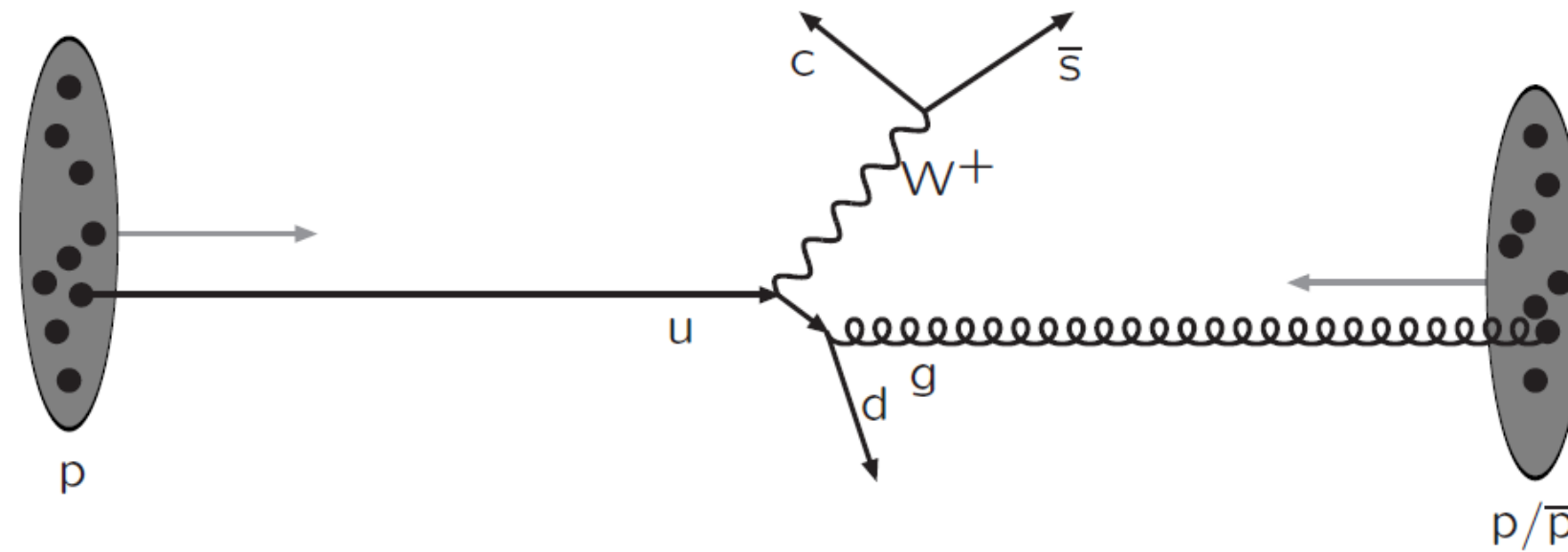
Įvykio struktūra - 2

Hard subprocess: described by matrix elements

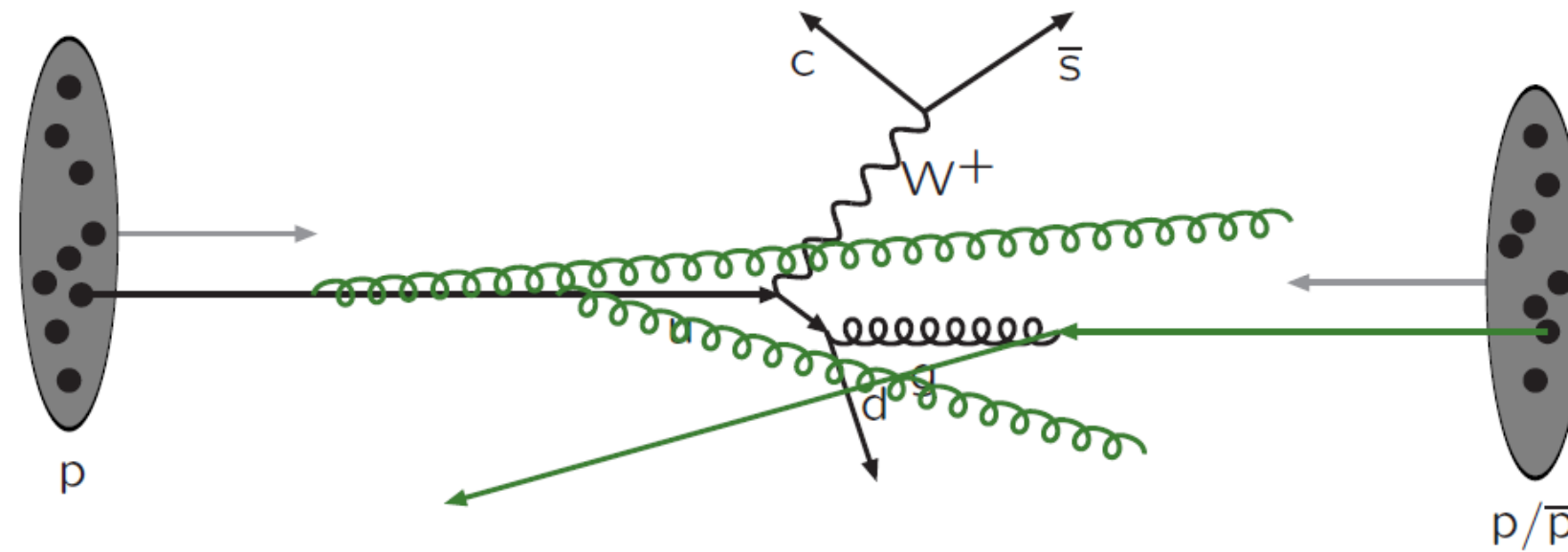

Įvykio struktūra - 3

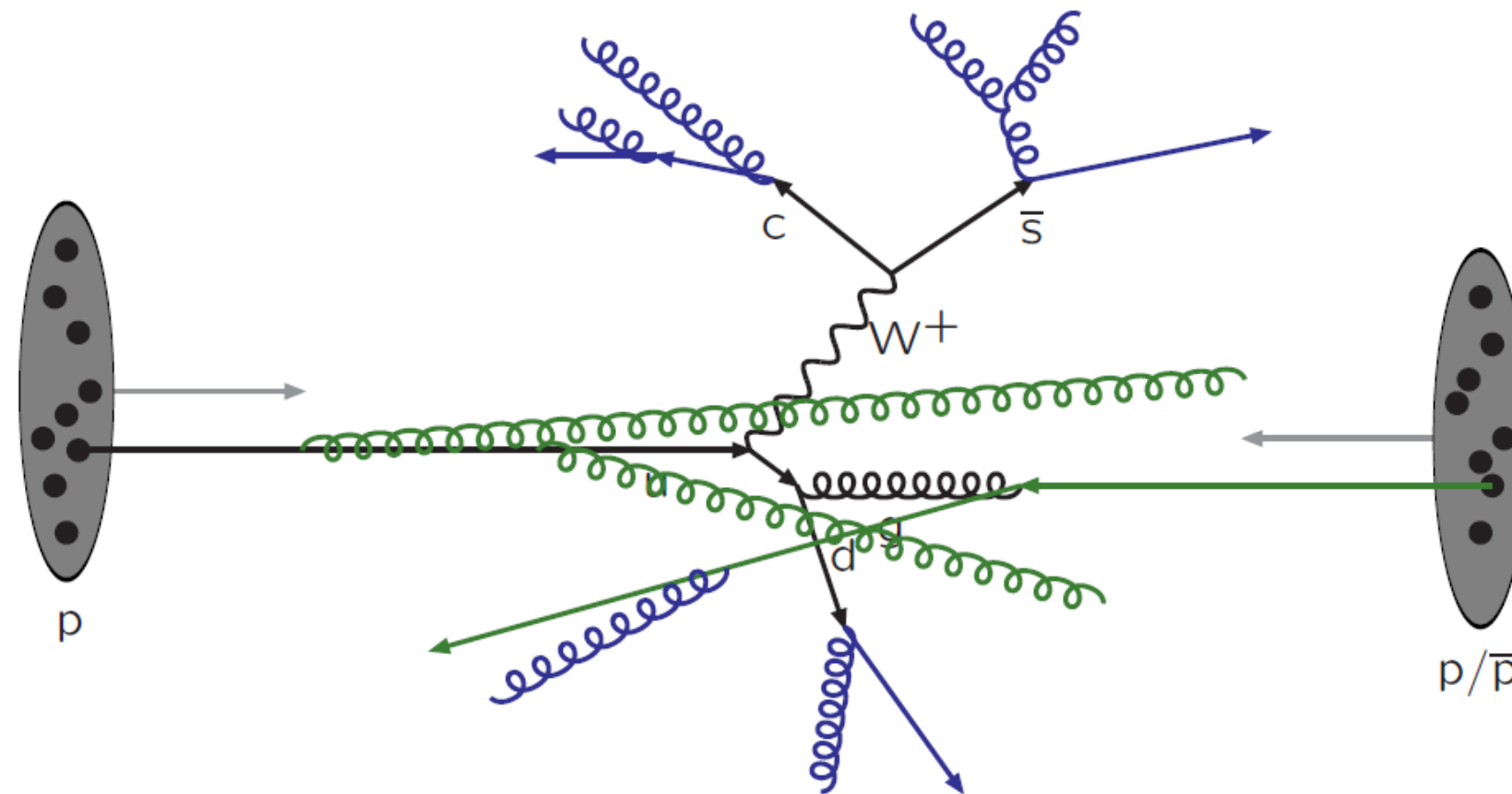
Resonance decays: correlated with hard subprocess

Įvykio struktūra - 4

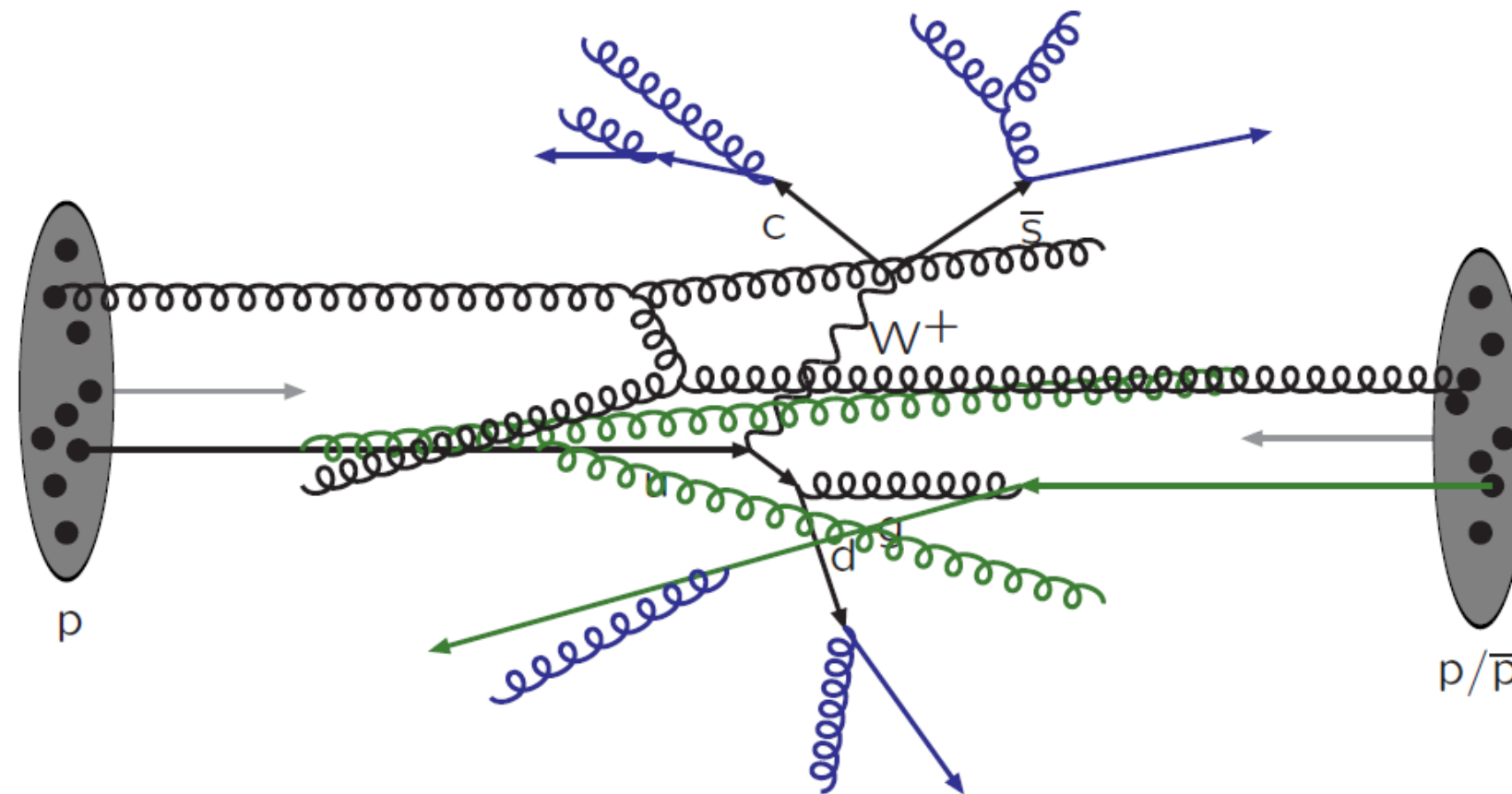
Initial-state radiation: spacelike parton showers

Įvykio struktūra - 5

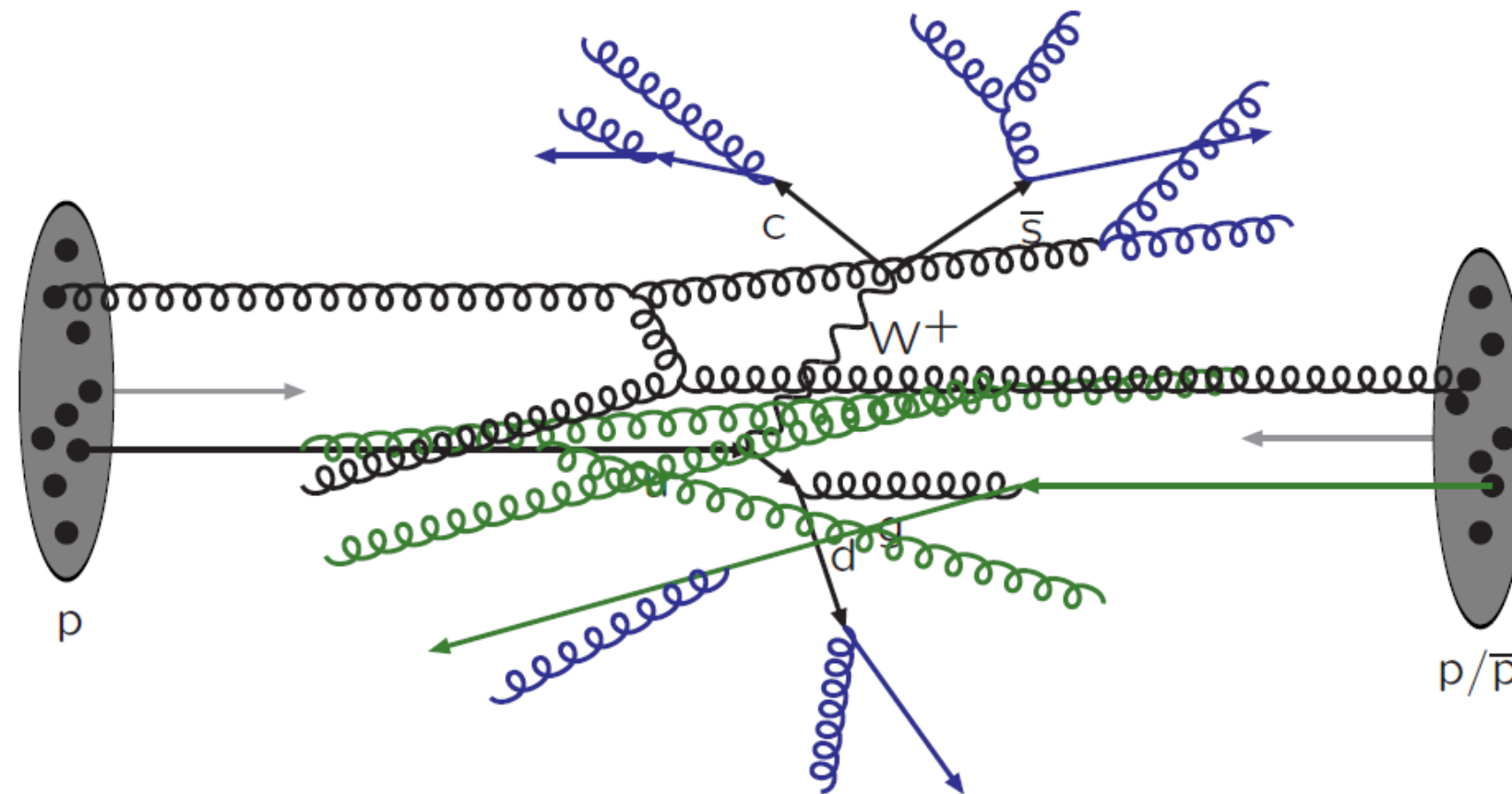
Final-state radiation: timelike parton showers

Įvykio struktūra - 6

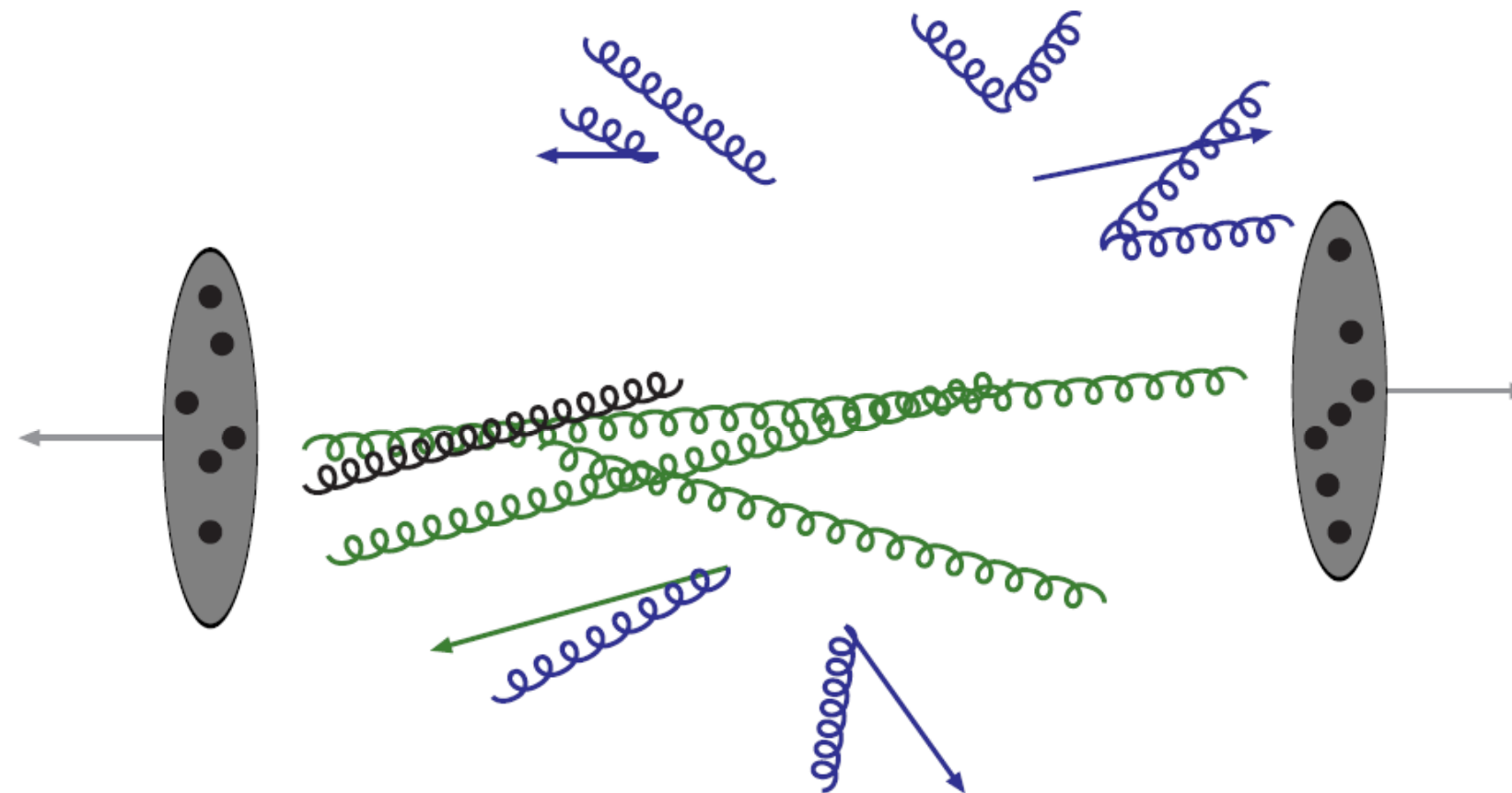
Multiple parton-parton interactions ...

Įvykio struktūra - 7

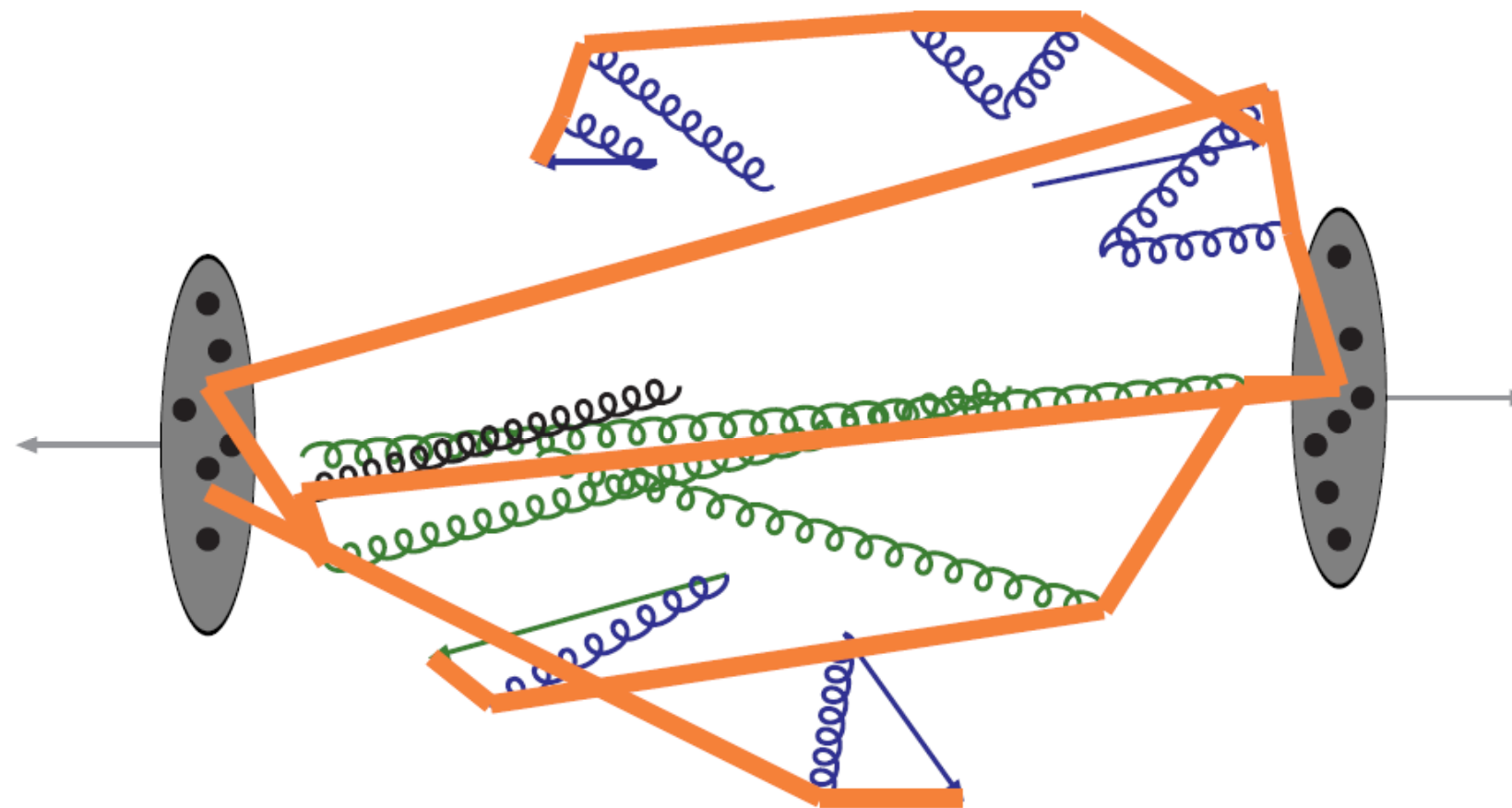
... with its initial- and final-state radiation

Įvykio struktūra - 8

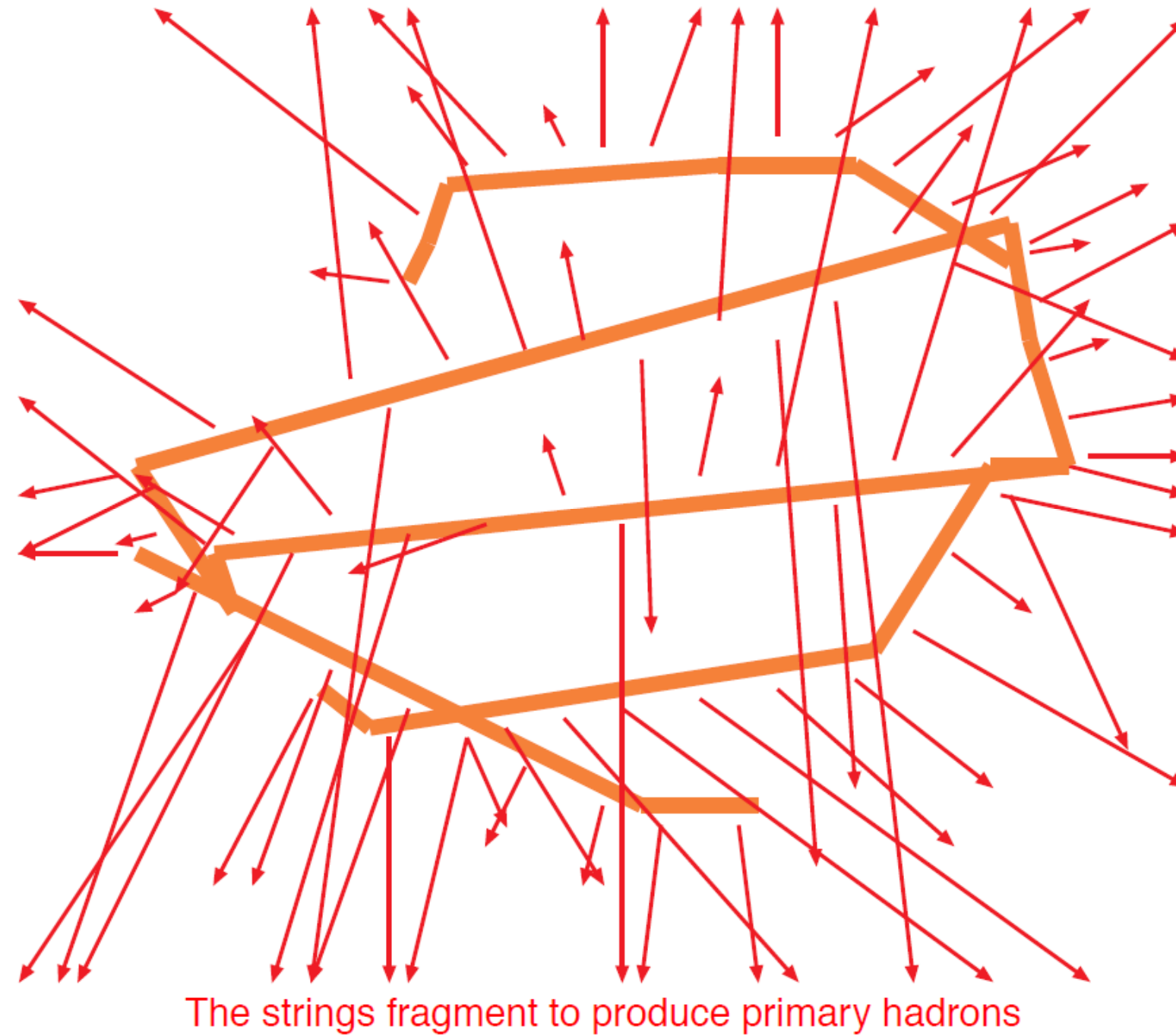
Beam remnants and other outgoing partons

Įvykio struktūra - 9

Everything is connected by colour confinement strings
Recall! Not to scale: strings are of hadronic widths

Įvykio struktūra - 10

Įvykio struktūra - 11

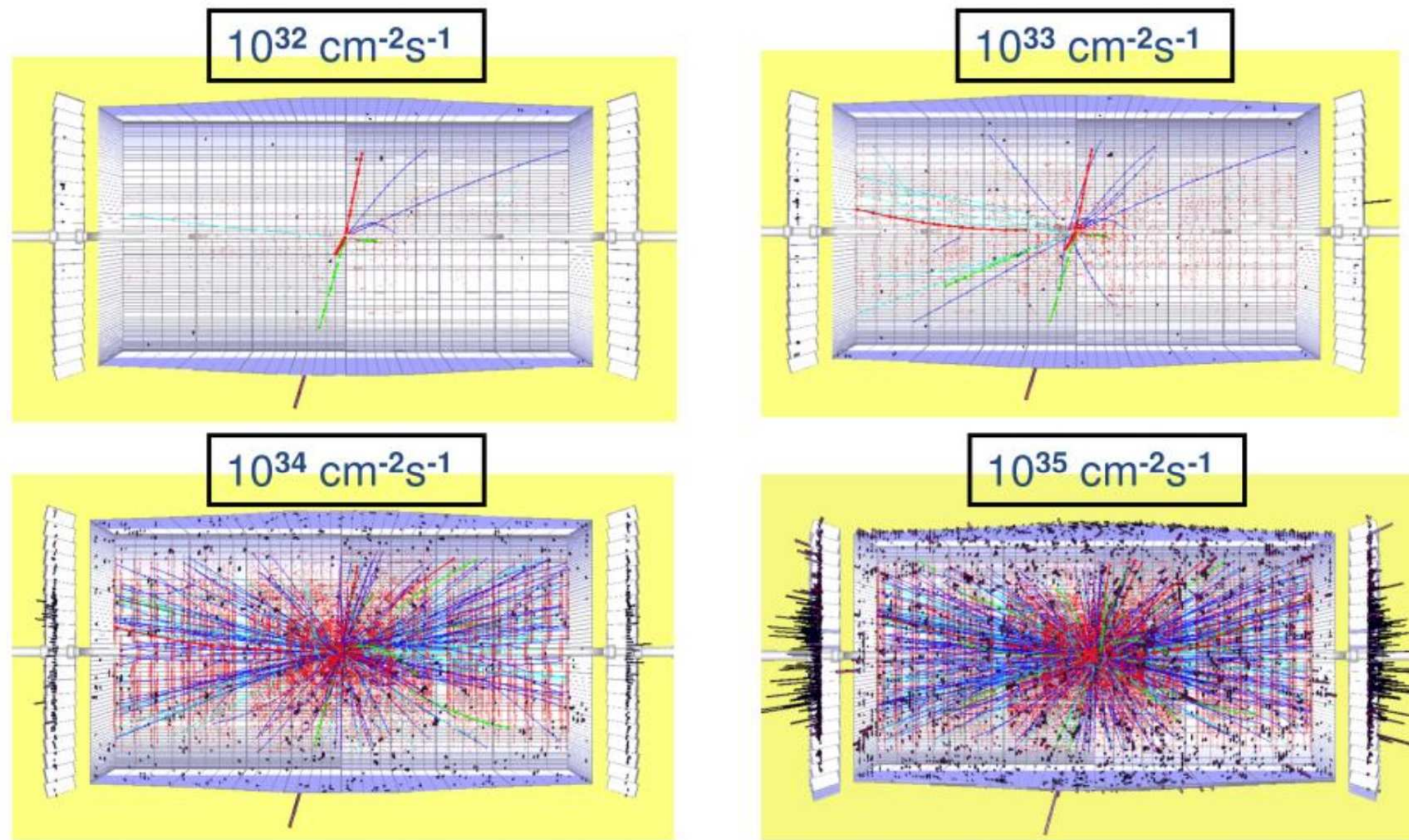

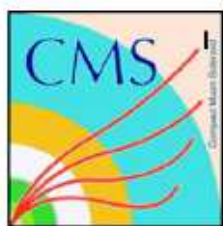

Detector Luminosity Effects

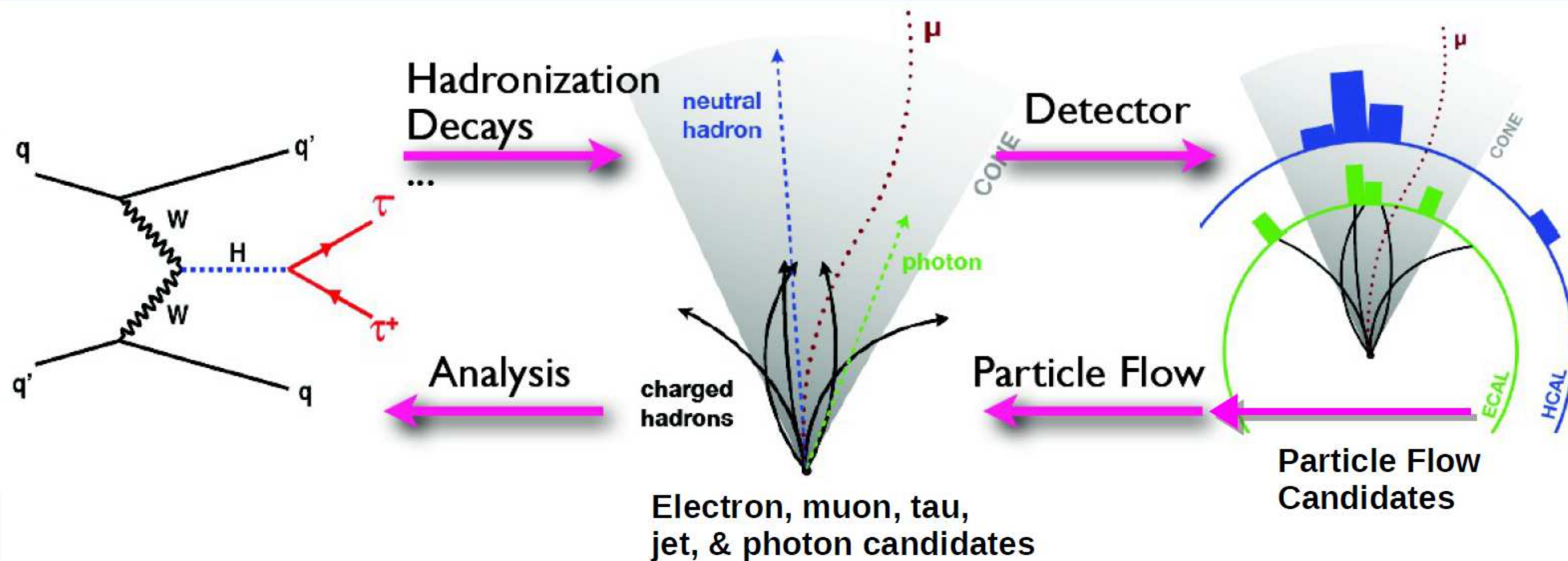

$H \rightarrow ZZ \rightarrow \mu\mu ee$, $M_H = 300$ GeV for different luminosities in CMS

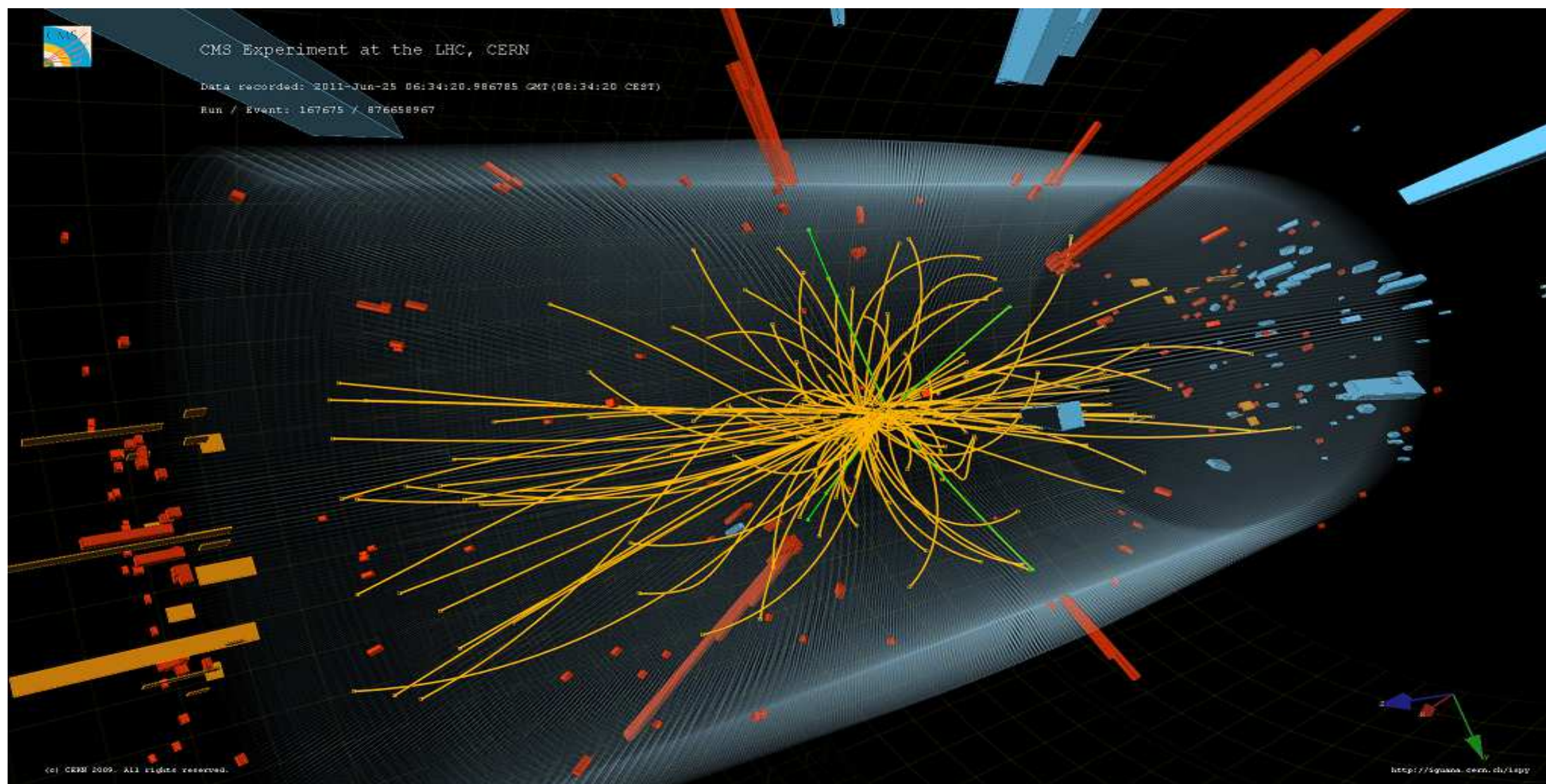

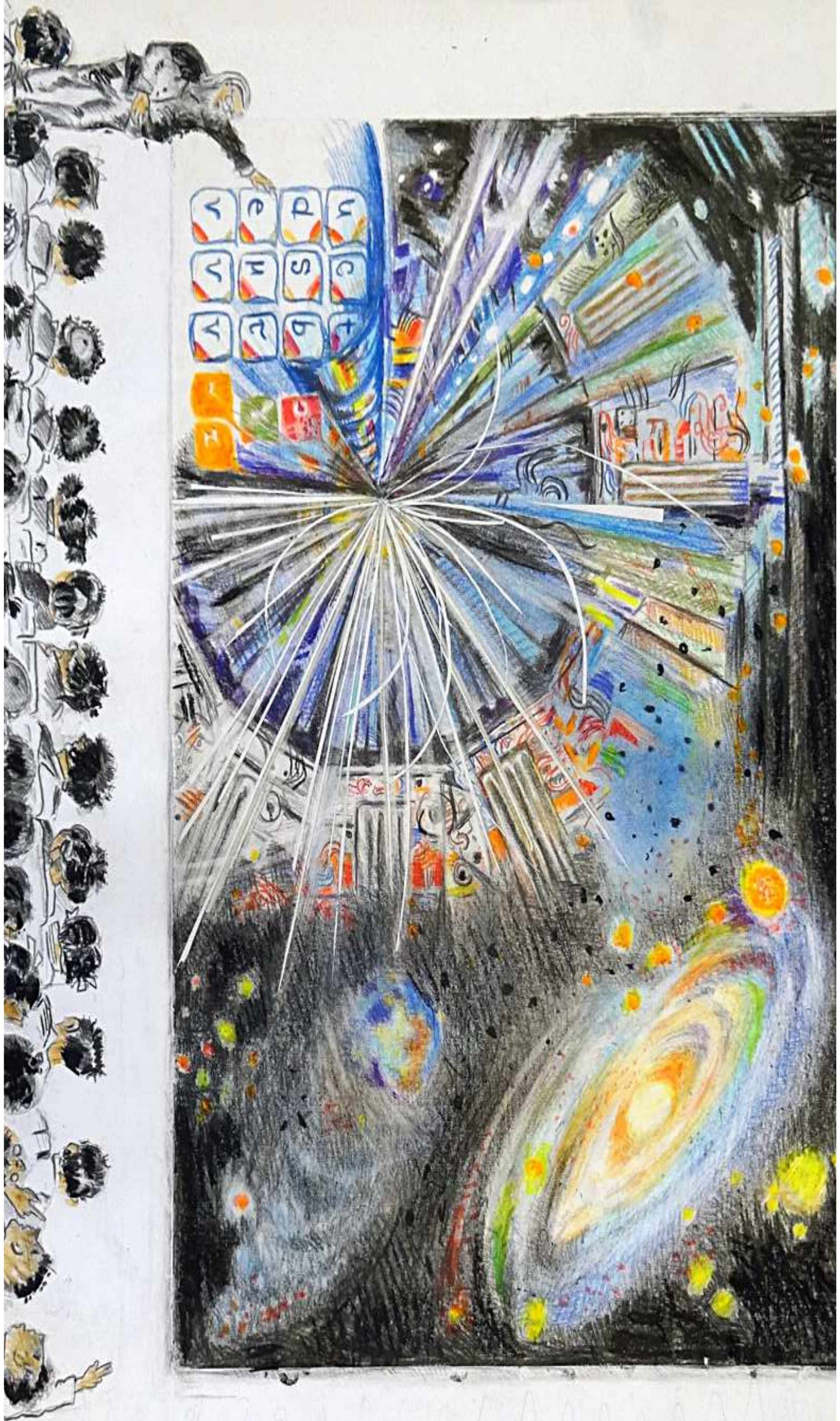

Dalelių srauto algoritmas

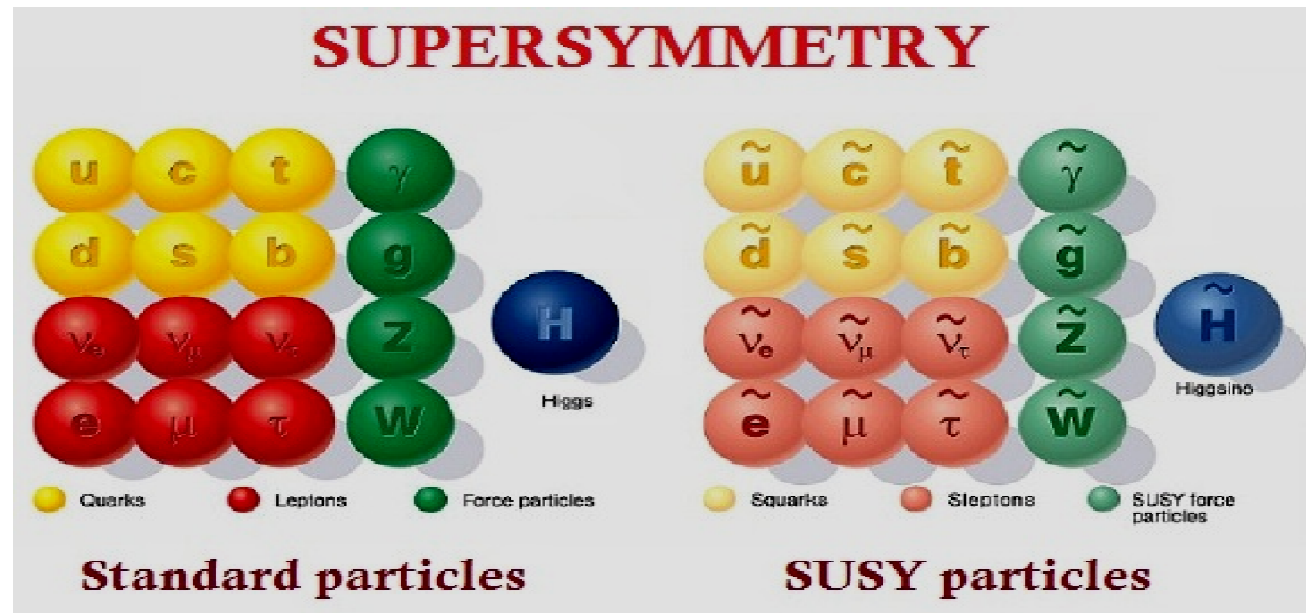
Higso bozono skilimas į keturis elektronus

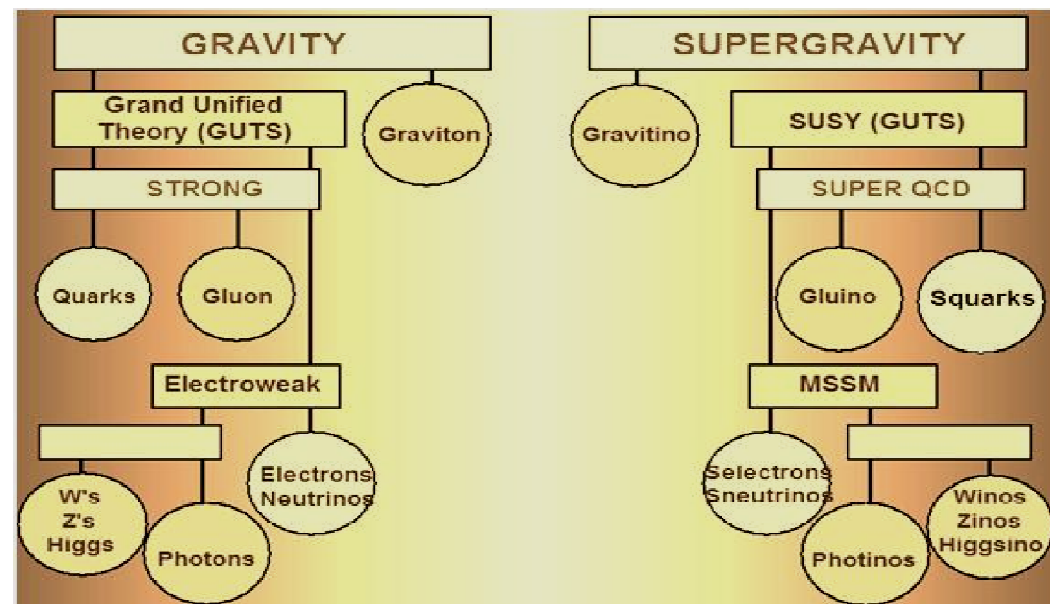
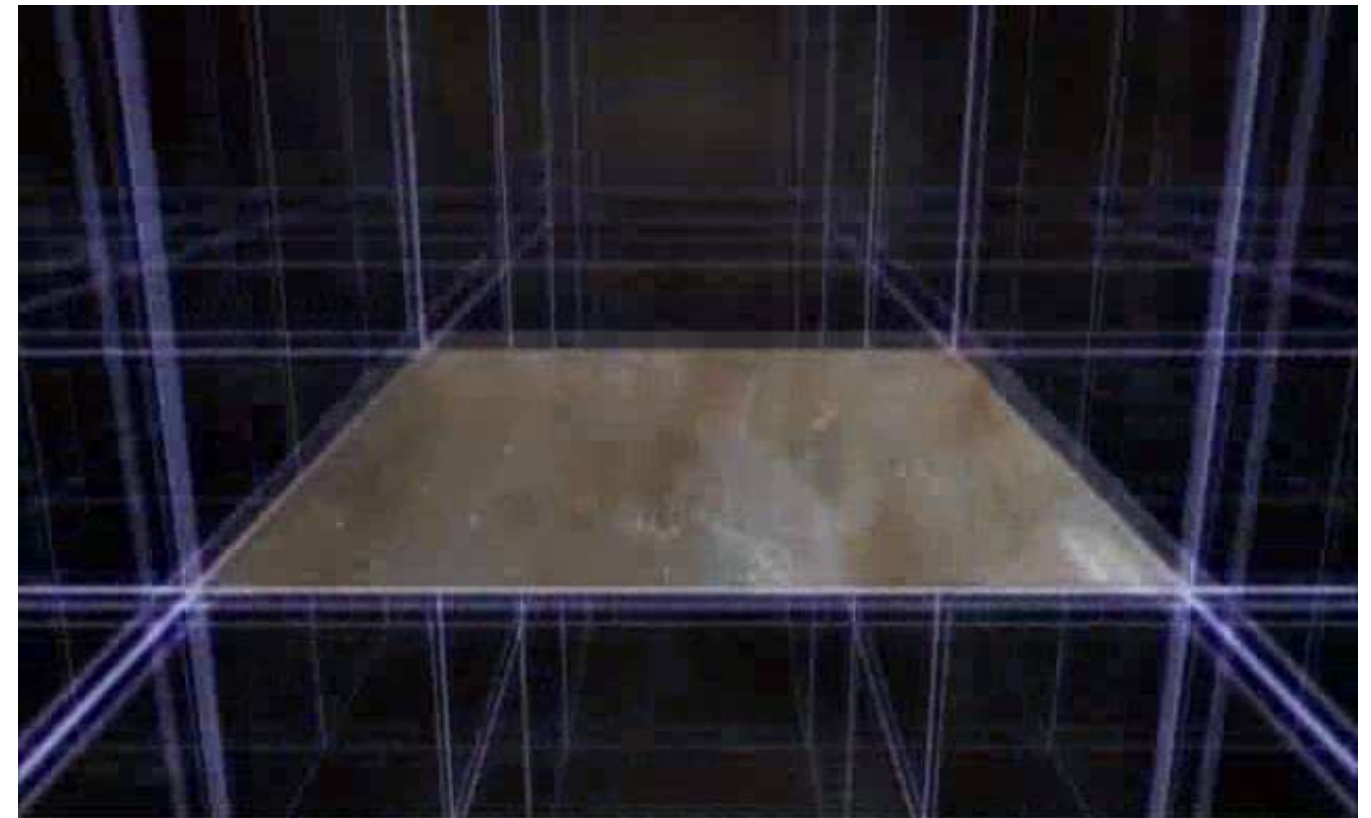

Dar laukiantys iššūkiai

Ar galioja supersimetrija?

Ar yra daugiau erdvės matavimų?

Kaip veikia gravitacija?

Kur dingę antimedžiaga?

Kas yra tamsioji medžiaga?

Kodėl neutrino keičia aromata?

CMS detektorius CERN

<https://www.youtube.com/watch?v=S99d9BQmGB0>

(Yra lietuviški titrai!)

**Vilniaus
universitetas**

KONTAKTAI

Andrius Juodagalvis

Vyresnysis mokslo darbuotojas

Teorinės fizikos ir astronomijos institutas

andrius.juodagalvis@tfai.vu.lt

SPRACE (San Paolo Research and Analysis Center)

Vilniaus
universitetas

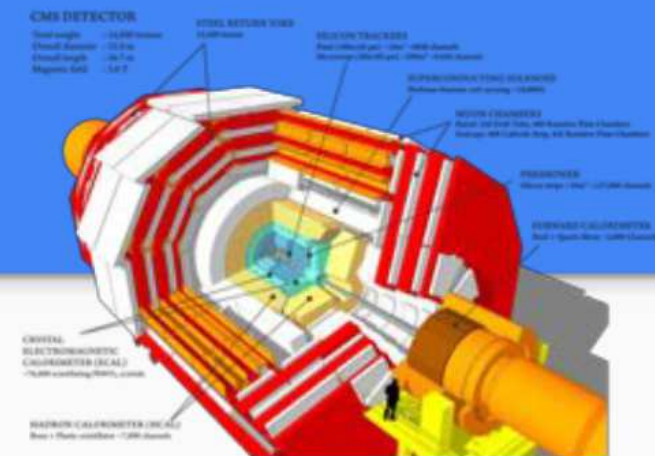
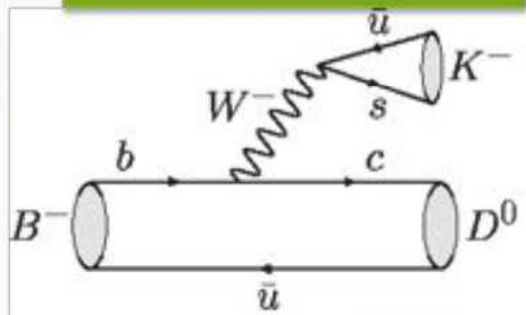
Sprace2 – kompiuterinis žaidimas, supažindinantis su dalelėmis ir medžiagos sandara
<https://sprace.org.br/index.php/education-outreach/sprace-game>

Reality

Decay of unstable particles

Detector electronics

Trigger (selection)

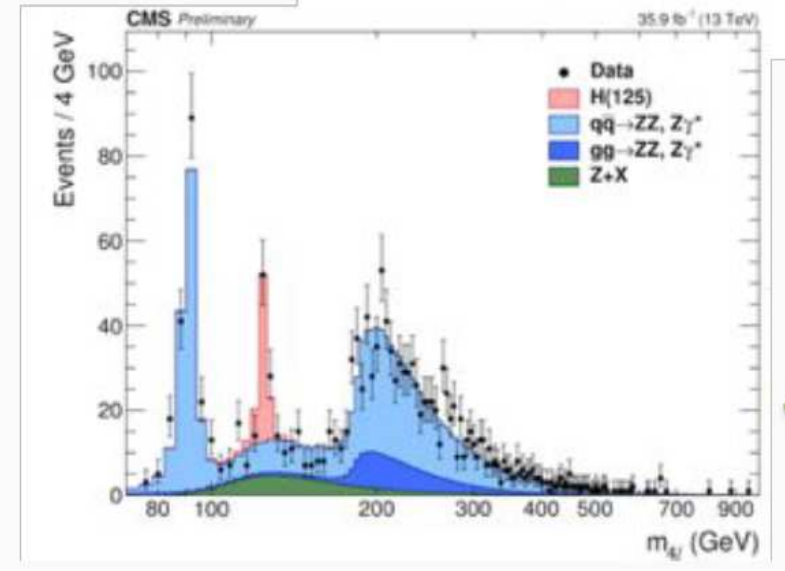
Reconstruction

Analysis

SW

SW

SW

T.Boccali, <https://indico.cern.ch/event/758324>

Beamline for schools

Konkursas „Dalelių pluošteliai mokykloms“ (B4S)

Aukštųjų mokyklų komandos gali dviem savaitėms tapti CERN laboratorijos mokslininkais

Tereikia sėkmingai parašyti projektą, ką norėtų ištirti, jei turėtų įgreitintų dalelių srautą

Nuotraukoje – 2018 m. nugalėtojai iš Filipinų

Fizikos edukacija: S'Cool LAB

<http://scool.web.cern.ch/>

Vilniaus universitetas

S'Cool LAB

Summer CAMP 2018

CERN, Geneva
the world's largest particle physics laboratory

Free of charge
accommodation, meals & travel covered by CERN

24.7. - 4.8.18
apply until 05.02.2018
cern.ch/s-cool-lab

$E^2 = c^2 p^2 + m_0^2 c^4$

$\begin{pmatrix} \nu_e \\ e^- \end{pmatrix}_L, \begin{pmatrix} \nu_\mu \\ \mu^- \end{pmatrix}_L, \begin{pmatrix} \nu_\tau \\ \tau^- \end{pmatrix}_L$

$\alpha_{em} = \frac{e^2}{4\pi\epsilon_0\hbar c}$

$-\frac{dE}{dx} = Kz^2 \frac{1}{\beta^2} \left[\frac{1}{2} \ln f(\beta) - \beta^2 - \frac{\delta(\beta\gamma)}{2} \right]$

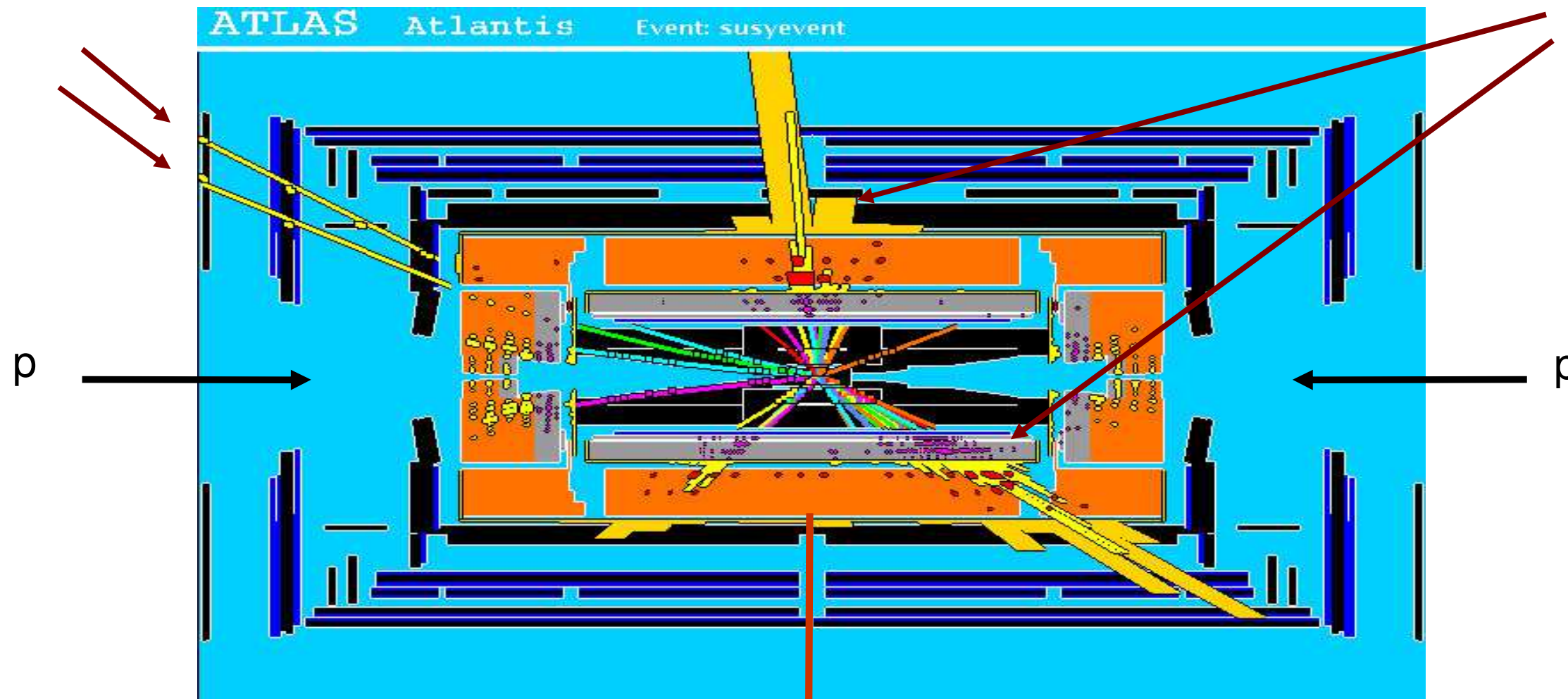
$\vec{F} = q(\vec{v} \times \vec{B})$

Handwritten diagrams include:
 - A coordinate system with axes x, y, z and a magnetic field vector B.
 - A Feynman diagram showing an electron-positron pair (e^+e^-) annihilating into a photon (γ), which then decays into another electron-positron pair.
 - A Feynman diagram showing a quark (q) emitting a gluon (g) and a photon (γ), which then decays into a neutrino-antineutrino pair ($\nu\bar{\nu}$).
 - A Feynman diagram showing a quark (q) emitting a photon (γ), which then decays into an electron-positron pair (e^+e^-).
 - A Feynman diagram showing a quark (q) emitting a gluon (g), which then decays into a quark-antiquark pair ($q\bar{q}$).

A simulated SUSY event (“Signal”)

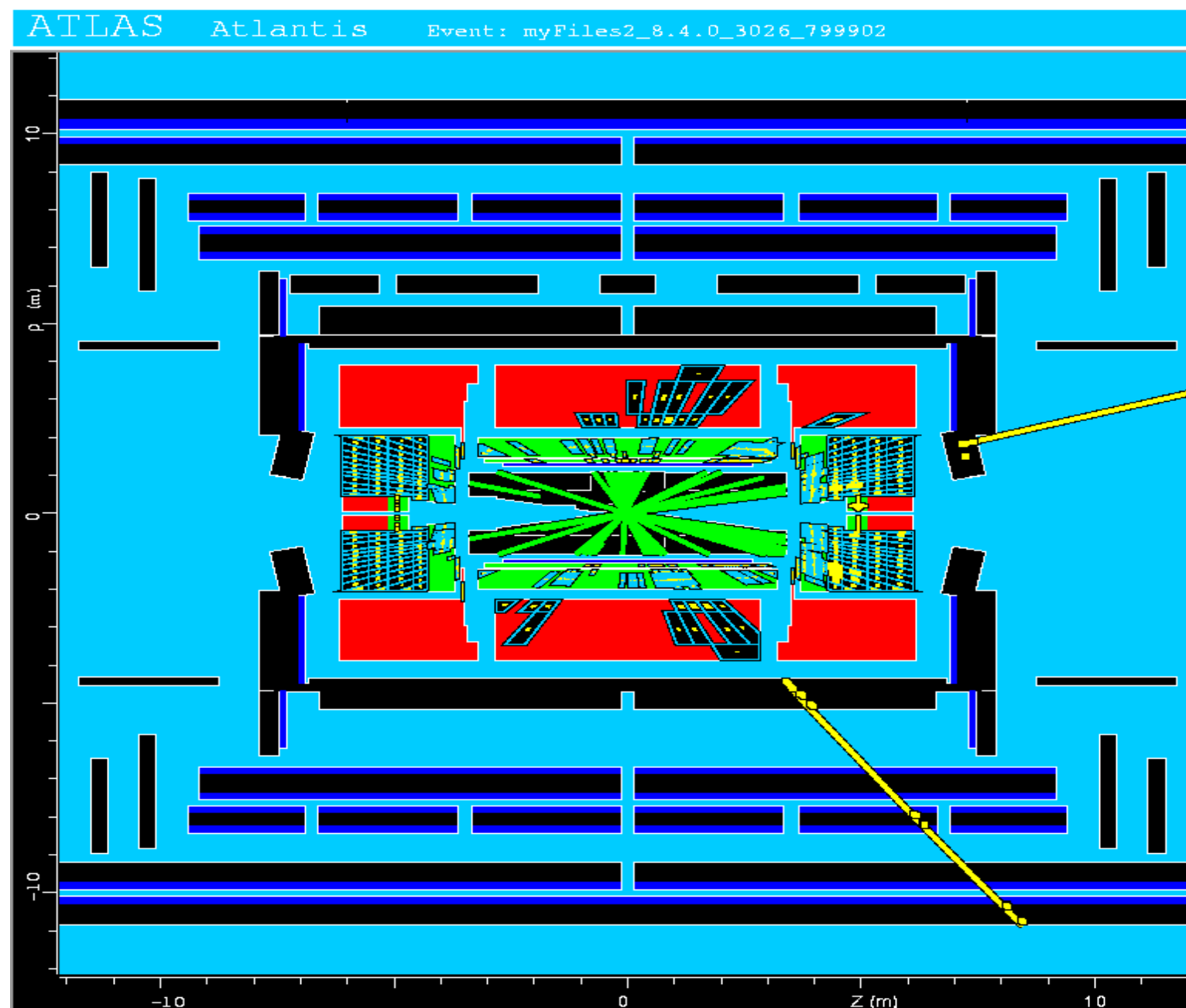
high p_T
muons

high p_T jets
of hadrons

missing transverse energy

Background events

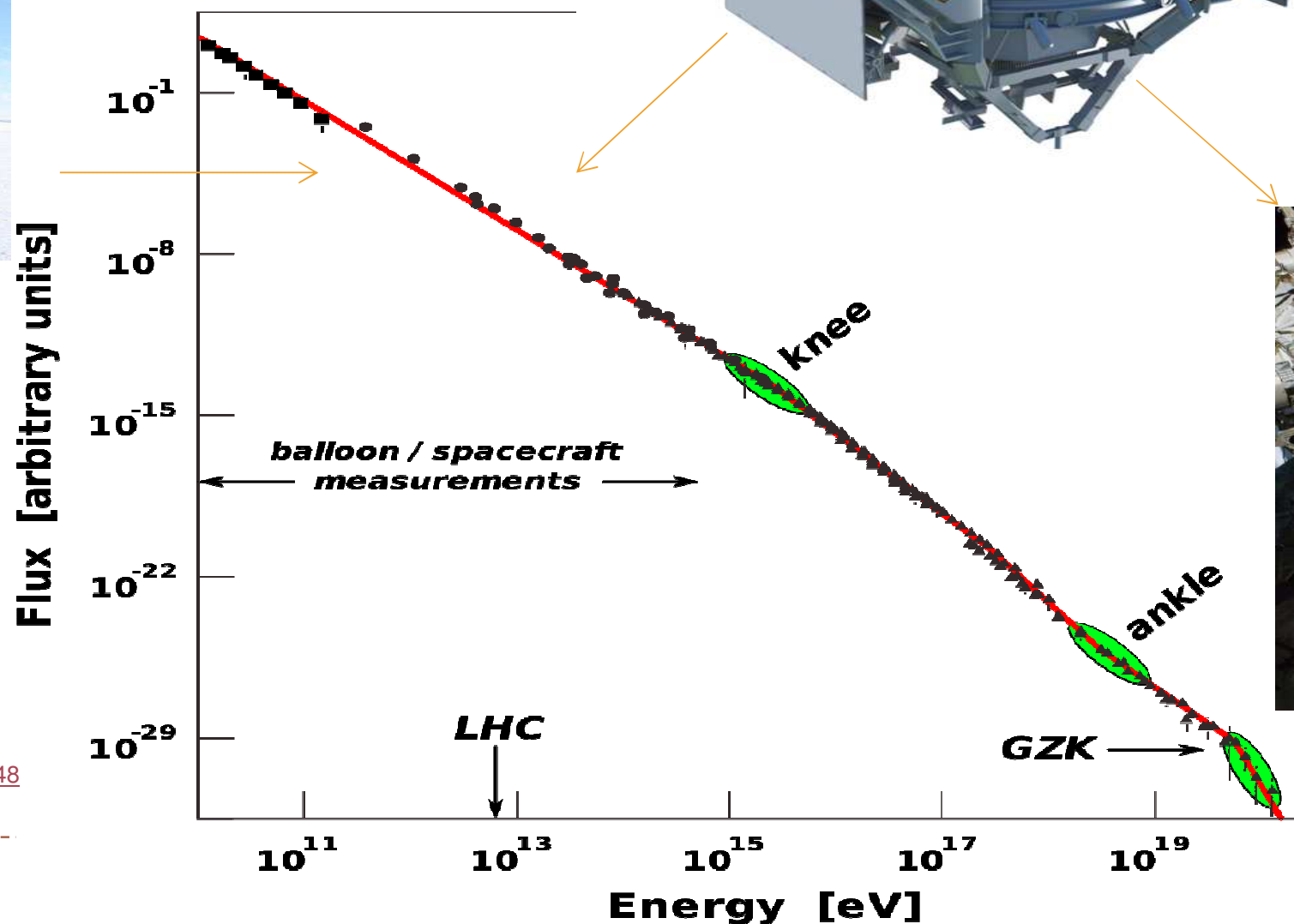
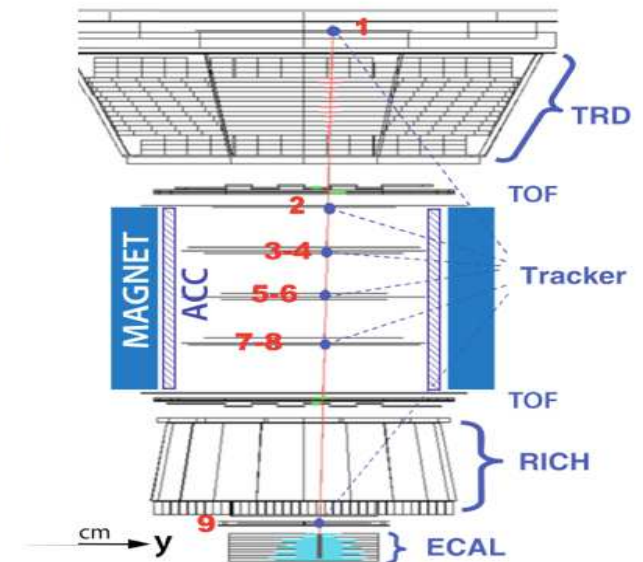
This event from Standard Model $t\bar{t}$ production also has high p_T jets and muons, and some missing transverse energy.

→ can easily mimic a SUSY event.

Cosmic ray study methods

Alpha Mass Spectrometer-2

Two astronauts working on the Space Station near AMS

From L.Miramonti, <https://slideplayer.com/slide/4157148>